

Regionaal-historisch tijdschrift
voor Boskoop, Gouda,
Zevenhuizen-Moerkapelle,
Moordrecht, Nieuwkerk aan den
IJssel, Reeuwijk en Waddinxveen.

"De Schatkamer" is een co-productie
van het Streekarchief Hollands
Midden
en van de Stichting
"Vrienden van Archief en Librije",
beide gevestigd te Gouda.
Een jaargang loopt van 1 januari tot
en met 31 december en verschijnt in
tenminste drie afleveringen.
Vormgeving: Mieke den Boer-Snoei

- Bestuur Streekarchief: J. Vermeij (vz), H.H. Reefhuis, A. Schouten, A.F. Bonthuis, R. van Hoek en mw J.P.E. Hogenes.
Interim-manager Streekarchiefdienst: mw M. Visser.
- Stichtingsbestuur: A.M. den Boer (vz), mw drs M. Lambregts-van der Togt, mw drs M. Docter-Flach, mw drs J. Radstaat en mw G.J.A. de Koeijer-Jansen
- Redactie "De Schatkamer": drs J.W.E. Klein (vz), A.M. den Boer, C. Neven en mw drs B. de Wit.

Redactie-adres: De Schatkamer, p/a Stichting "Vrienden van Archief en Librije", Postbus 454, 2800 AL Gouda. Bijdragen, correspondentie en boeken ter bespreking te richten aan bovenstaand adres. Kopij bij voorkeur digitaal aanleveren, in platte tekst (Word of W.P.).

Abonnementsprijzen: donateurs van de Stichting "Vrienden van Archief en Librije" ontvangen "De Schatkamer" vanwege hun donateurschap. De abonnementsprijs voor niet-donateurs bedraagt f20,- inclusief portokosten per jaargang.

Losse nummers f6,- exclusief portokosten, met uitzondering van bijzondere afleveringen, waarvoor een afzonderlijke losse nummer-prijs kan worden vastgesteld. Abonnementen kunnen bij elk nummer ingaan, maar gelden zonder nadere opgaaf altijd voor de gehele lopende jaargang. Annuleringen dienen minstens een maand voor het einde van de jaargang te worden opgegeven.

Auteursrechten voorbehouden. Overnemen van artikelen of gedeelte(n) van artikelen mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de redactie en de auteur(s). Overname uit de rubriek "Aankondigingen & mededelingen" van het Streekarchief Hollands Midden en van de Stichting "Vrienden van Archief en Librije" is, mits met bronvermelding, toegestaan.

Cornelis en Frederick de Houtman van Gouda, pioniers van de vaart op Oost-Indië

door drs M.J. van Dam

*Door Houtman's kloek beleyd zo nutten reijs voltrekken,
Die keerende andermael gaat dese Vaert ontdecken,
't Geruchte synes naems als een dierweerdigh pand!¹*

Inleiding

In augustus 1597 werden drie Hollandse koopvaarders door een vliegende zuidwesterstorm voortgestuwd langs de Nederlandse kust. Het betrof de Oost-Indiëvaarders *Mauritius*, *Hollandia* en 't *Duyfken*. Na een reis van twee jaar en ruim vier maanden naderden zij hun bestemming, de rede van Texel. Een vierde schip, de *Amsterdam*, was voor de kust van Java aan de vlammen prijs gegeven. Bijna zou de *Hollandia*, die in deze storm haar anker en de grote mast verloor, in het zicht van de haven nog stranden. De veertiende augustus wist de uitgeputte bemanning, geholpen door de loodsliden, eindelijk de rede van Texel te bereiken, waar de beide andere schepen reeds voor anker lagen.

De Eerste Schipvaart op Oost-Indië², die het begin inluidde van een drieëneenhalve eeuw durende aanwezigheid der Nederlanders in de Oost-Indische archipel, was volbracht. Van de oorspronkelijk 249 opvarenden hadden er slechts 89 deze barre tocht overleefd. Onder hen bevonden zich de Gouwenaars Cornelis de Houtman³, opperkoopman en zakelijk leider van de expeditie, en zijn jongere broer, de volontair Frederick.

Vierhonderd jaar na de voltooiing van de Eerste Schipvaart lijkt het ons goed nog eens terug te blikken op deze voor de Nederlandse geschiedenis belangrijkste reis aller tijden,⁴ waarbij de Gouwenaar Cornelis de Houtman centraal staat. Zijn vijf jaar jongere broer Frederick, die op deze reis nog geen belangrijke positie bekleedde, zou in de dertig levensjaren die hem nog restten, van zich doen spreken als één der grondleggers van Nederlands Indië.

¹Joost van den Vondel, in *Hymnus*.

²Vanaf nu aangeduid als Eerste Schipvaart.

³Wij komen zowel de naam *Houtman* als *De Houtman* tegen, in officiële stukken, als acten en ondertekeningen, is het meestal *De Houtman*.

⁴V. Roeper en D. Wildeman, *De Eerste Schipvaart naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597*, opgetekend door Willem Lodewycksz. Nijmegen 1997, p.7.

Cornelis de Houtman

Cornelis de Houtman, leider van de Eerste Schipvaart op Indië. Anoniem sapverfportret (coll. Stedelijke Musea, Gouda). Met toegevoegde handtekening uit ARA, 's-Gravenhage.

Wat weten we eigenlijk van Cornelis en Frederick de Houtman?⁵ Dankzij de publicaties van de Linschotenvereniging is vrij veel bekend over bovengenoemde Eerste Schipvaart voor de Compagnie van Verre en over de tweede Indische reis van de gebroeders De Houtman, die gemaakt werd voor rekening van de Zeeuwse koopman De Moucheron. Ook met betrekking tot Fredericks gevangenschap in Atjeh zijn we geïnformeerd door Fredericks *Cort Verhael*. Over de verdere levensloop van laatstgenoemde is het een en ander bekend uit publicaties over de vroege koloniale geschiedenis en studies van lokale historici in Alkmaar, de stad waar hij zich na zijn huwelijk heeft gevestigd. Omdat de gebroeders De Houtman hun vaderstad reeds vroeg hebben verlaten, zijn er weinig gegevens over hun Goudse periode. Wel is er sprake van een rijke hoeveelheid archiefmateriaal in het Streekarchief Hollands Midden (SAHM) over de totstandkoming van het Houtmansmonument in 1880. Tot dusver is hierover nauwelijks gepubliceerd.⁶

Het doel van dit artikel is een overzicht te bieden van het Goudse verleden van Cornelis en Frederick de Houtman. Tevens zal worden onderzocht wat voor personen deze gebroeders waren, waarbij hun reeds uitvoerig beschreven zeereizen en hun verblijf in Indië als achtergrond zullen dienen. Daartoe zullen reeds verschenen publicaties aan een kritisch onderzoek worden onderworpen, te meer omdat auteurs er in hun oordeel over de gebroeders soms (door onwetendheid of eenzijdigheid) naast blijken te zitten of elkaar tegenspreken. Wat waren de verdiensten, wat de tekortkomingen van de gebroeders De Houtman? Is het terecht dat Cornelis herhaaldelijk in een zeer negatief daglicht wordt gesteld? Verder staan we stil bij Fredericks verblijf in Alkmaar, waar hij zich, in de perioden dat hij niet op zee of in Indië vertoefde, had gevestigd. Tenslotte zal aandacht worden geschonken aan de nagedachtenis van de gebroeders De Houtman in Gouda, met als belangrijkste gebeurtenis de oprichting van het Houtmansmonument. Dit artikel beoogt aldus een integraal overzicht te geven van de achtergrond, levensloop en nagedachtenis van de gebroeders Cornelis en Frederi[c]k de Houtman, pioniers van de vaart op Oost-Indië.⁷

⁵Zie ook Henc van Maarseveen in de *Goudsche Courant* van 7 november 1997, die stelt dat Gouda vijf historische helden heeft, waarvan de gebroeders De Houtman het minst bekend zouden zijn.

⁶De enige mij bekende - summiere - publicatie is van de hand van dr. J. Schouten: *Uit Gouda's verleden*. Gouda 1983 [uitg. de *Goudsche Courant*], pp. 143-145. Dit artikel behandelt slechts zeer globaal de onthulling van het Houtmansmonument en vermeldt abusievelijk dat de ontwerper Xavier Stracké (1850-1934) een Gouwenaar zou zijn.

⁷Frederick de Houtman zelf en zijn tijdgenoten schreven zijn voornaam als hier aangegeven. Op het Houtmansmonument in het naar de gebroeders vernoemde park in Gouda staat zijn voornaam in de moderne spelling als *Frederik*.

Afkomst en relaties met Gouda

In het midden der zestiende eeuw behoorde Gouda tot de zes belangrijkste steden van het gewest Holland. Hoofdpijler van de Goudse economie was het befaamde Goudse kuyt, een biersoort die behalve in de Noordelijke Nederlanden, ook in Brabant, Vlaanderen en zelfs in Engeland gretig aftrek vond.⁸

Toen in januari 1552 een hevige brand de St. Janskerk grotendeels verwoestte, duurde het dan ook niet lang of de Goudse bevolking vond de middelen om uit de as van de oude kerk een nieuwe te doen herrijzen, tot op de huidige dag imponerend wegens haar afmetingen en wereldberoemd om haar gebrandschilderde Goudse Glazen.

Eén der Goudse ingezetenen die nauwe banden onderhield met de St. Jan, was Cornelis Jacobs (de) Houtman, grootvader van onze gebroeders en tevens stamvader van de overige (De) Houtmannen die sindsdien in de Goudse stadsboeken worden vermeld, waaronder leden van de vroedschap en een burgemeester. Hij leverde het hout voor de doodskisten der overledenen die in of om de St. Jan werden begraven. Ignatius Walvis schrijft hierover: "Den twee en twintigsten van Mey des jaars 1553, rekenden de Kerkmeesters met Cornelis Jacobsz Houtman over de doodskisten van Junius des jaars 1552, betaalden 80 kisten, 70 van eyken, 10 van boekhout; yder eyken kist gerekend tot 16 stuivers, en boekken tot 8 stuivers het stuk."⁹

Deze Cornelis Jacobs (de) Houtman moet een bemiddeld man zijn geweest. Toen in datzelfde jaar, 1552, na de grote brand in de St. Jan het zogenaamde Sacramentshuisje bij de kerk, dat als opslagplaats diende, onbruikbaar werd, schonk hij het hout dat nodig was voor de bouw van een nieuwe bergruimte.¹⁰

Eén der zonen van bovengenoemde Cornelis was de Goudse bierbrouwer Pieter Cornelis de Houtman. Hij was in de jaren '70 van de zestiende eeuw een vooraanstaand lid van de Goudse bevolking, één der vier kapiteins van de schutterij en gedurende een aantal jaren lid van de vroedschap.¹¹ In die tijd was het aantal Goudse bierbrouwerijen reeds danig teruggelopen, van circa 350 in 1480 naar 120 in 1580. Door het wegvallen

⁸ V.C.J.J. Pinkse, in *Gouda zeven eeuwen stad* [Vijftiende Verzameling Bijdragen Oudheidkundige Kring "Die Goude"], Gouda, 1972, pp. 91-128.

⁹ I. Walvis, *Beschrijving der Stad Gouda*. Gouda 1714, p. 60.

¹⁰ J.N. Scheltema, "Een monument voor de Gebroeders (De) Houtman", circulaire uitgegeven door het Comité voor de oprichting van het (De) Houtmansmonument. Gouda 1876, p. 1. Gouda, SAHM, Arch. Hoofdcmité Houtmansmonument, inv.nr. 411.2.

¹¹ C.C. Hibben, *Gouda in Revolt*; Particularism and Pacification in the Revolt of the Netherlands 1572-1588. Utrecht 1983 (diss.), pp. 73-74 en 263.

van de Zuidelijke Nederlanden als afzetgebied, ten gevolge van de oorlog tegen Spanje, versnelde dit proces, zodat er in 1616 nog maar 14 in bedrijf zouden zijn.¹²

Hoewel enerzijds de beroeringen van de Tachtigjarige Oorlog dus nadelig waren voor de nering van Pieter de Houtman, leverde het hem anderzijds ook geldelijk voordeel op. Op 21 juni 1572 ging Gouda, praktisch zonder slag of stoot, over naar de Prins van Oranje. Eén der gevolgen van deze "alteratie" was de onteigening van goederen die behoorden aan kloosters en rooms-katholieke uitgewekenen.¹³

Niet alleen was Pieter de Houtman volledig de nieuwe gereformeerde, religie toegedaan, hij behoorde bovendien tot degenen die de harde lijn voorstonden ten opzichte van stadgenoten die rooms-katholiek waren gebleven. De 25e juli 1572 vond namens prins Willem van Oranje de beëdiging plaats van veertig nieuwe leden van de vroedschap, onder wie Pieter Cornelis de Houtman.¹⁴

Op 19 februari 1573 werd hij benoemd tot beheerder van de goederen der conventen en van uitgewekenen. Hierbij trad hij volgens het stadsbestuur, dat ondanks doorgevoerde zuiveringen bekend stond om zijn gematigd beleid, te streng op, wat hem de bijnaam bezorgde van "Pieter Onclaer". De aanstelling van een beheerder der geconfiscieerde goederen was een voortdurend geschilpunt tussen het Goudse stadsbestuur en de militaire gouverneur, jonker Jacob van Wijngaerden, die beiden het recht van benoeming voor zich opeisten. De Houtman werd door het stadsbestuur ervan verdacht te veel samen te spannen met Van Wijngaerden. Op 6 januari 1574 werd Pieter de Houtman als beheerder der geconfiscieerde goederen vervangen.¹⁵

We komen de naam van deze De Houtman ook tegen in het Poortersboek van Gouda dat de jaren 1561-1652 omvat. Bij de "index poorters en borgen" staat hij vermeld op 2 november 1576 als borg voor Aert Claesz Schijff, komende van De Vlist.¹⁶

¹² C.J. de Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der stad van Der Goude*. deel 2, Gouda 1817, p. 384. J. Schouten, *Gouda vroeger en nu*. Bussum 1969, pp. 67-68.

¹³ Hibben, op.cit. (n. 11), pp. 29-35.

¹⁴ Walvis, op.cit. (n. 9), p. 115.

¹⁵ Wouter Jacobsz, prior van Stein, *Dagboek*, uitgegeven door I.H. van Eeghen, Groningen 1959, pp. xvii-xix. C.C. Hibben, op.cit. (n. 11), pp. 81-82. Over de opvolging van Pieter de Houtman zijn er verschillen bij Van Eeghen en Hibben. Eerstgenoemde schrijft dat De Houtman zijn functie kreeg op 22 april 1574, wat door laatstgenoemde niet wordt vermeld.

¹⁶ Gouda, SAHM, O.A., inv.nrs. 506 en 507, index op het poortersboek 1561-1652, p. 23. Lieden die van buiten Gouda kwamen, konden Goudse ingezetenen (poorters) worden, indien iemand borg voor hen stond (dus financieel en anderszins garant stond).

Als bierbrouwer deed Pieter de Houtman vooral zaken met handelslieden in het Vlaamse Gent, in welke stad hij, terwijl hij er voor zijn bedrijf vertoefde, omstreeks 1580 is overleden en begraven.¹⁷

Pieter de Houtman liet een vrouw, Agnies (of Agnes) Frederiksdr., en vier kinderen na. Uit een acte van de Goudse Weeskamer komen wij iets meer te weten over de gezinssituatie en het nagelaten vermogen van vader Pieter.¹⁸ Behalve de beide zoons Cornelis en Frederick waren er nog twee zusters, namelijk Stijntgen (of Stijntje) en Wijntjen (of Wijntje).

In juli 1583 woonde het gezin van de gebroeders De Houtman in het huis "staende ende gelegen aen de Bottermarckt, naest den Hollantschen thuijn westwaert".¹⁹ Deze Bottermarckt (Botermarkt) was het zuidoostelijke gedeelte van de Markt tussen de Kerksteeg en de Korte Tiendeweg.²⁰

Ruim een jaar later, november 1584, kocht "Agnes Frederiks, weduwe van wijlen Pieter Cornelisse Houtman, een huis en erve staende ende gelegen op de oostzijde van de haven, op den hoek van de zijl aan 't Slot, met het erf, daar bezijden aanleggende, soo breed als de muur van de zijl is, voor de somme 785 gulden".²¹

Uit het voor zijn kinderen bestemde erfdeel blijkt dat vader Pieter zeker niet onbemiddeld was. Zij erfden het voor die tijd aanzienlijke bedrag van 600 Carolusgulden per hoofd en tegoeden in de vorm van zogenaamde los- en lijfrentebrieven. Deze los- en lijfrentebrieven waren uitgeleende geldbedragen aan de stad Gouda, het Agnietenklooster en particulieren.²²

¹⁷Hibben, op.cit. (n.11), p.263). P.C. Bor, Oorspronk, begin, en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlijke oneenigheden. Amsterdam 1681, 25e boek, p.337.

¹⁸Gouda, SAHM, O.A. Archief Weeskamer, Weesboek 1583-1590, fol. 1-34, inv.nr. 2/14. Zie bijlage, met dank aan Jan Both, archivaris van Middelhamis, voor de hulp bij de transcriptie van het zestiende eeuwse manuscript, en aan J. Piepenbrock, medewerker SAHM, die mij op het bestaan van dit archiefstuk wees.

¹⁹Ibidem.

²⁰Zie bijlage Weesboek, en A. Scheygrond, Goudsche Straatnamen, Alphen aan den Rijn 1979, pp.123-127.

²¹Walvis, op.cit. (n.9), p.143.

²²Zie bijlage Weesboek. In het SAHM worden twee kwitanties bewaard uit 1592 van Frederick en Weyntgen de Houtman, wegens ontvangen lijfrenten op het leven van resp. broer en zuster. Gouda, SAHM, O.A., varia nr. 589.

Toen hun vader overleed, waren de beide zonen Cornelis (vernoemd naar grootvader van vaders zijde, geboren ca. 1565) en Frederick (vernoemd naar grootvader van moeders zijde, geboren ca. 1570) respectievelijk omstreeks vijftien en tien jaar oud.²³ Als zonen van een vermogend en invloedrijk poorter van Gouda moeten zij een gedegen schoolopleiding hebben ontvangen bij rector Petrus Traudenius, de eerste van een vermaard geslacht van rectoren aan de Goudse Latijnse school, in het voormalige Celbroedersklooster aan de Groeneweg.²⁴

Zo brachten de beide broeders, Cornelis en Frederick, hun jeugd door in een turbulente periode van de Goudse geschiedenis. De Spanjaarden belegerden en bedreigden de Hollandse steden. In 1574 moesten ten behoeve van het ontzet van Leiden de dijken rond Gouda worden doorgestoken. In juli en augustus van het volgende jaar ont kwam Gouda ternauwernood aan het lot van Oudewater, dat onder de Spaanse veldheer Hierges werd uitgemoord en platgebrand. Deze constante oorlogsdreiging, gepaard gaand met de soms totale ontreding van de Goudse economie, vormt het decor voor de jeugd van deze brouwerszonen. Het was de tijd waarin de Noordelijke Nederlanden zich moeizaam ontworstelden aan de Spaanse heerschappij. Was de toestand in de jaren zeventig in dit opzicht nog zeer precair, tien jaar later begon de jonge Republiek duidelijke successen te boeken in de strijd tegen het machtige Spanje. Na de val van Antwerpen in 1585 ontwikkelde Amsterdam zich snel tot *het* handelscentrum van West-Europa.

Reinier Pauw, verwant aan de gebroeders De Houtman van moeders zijde en van oorsprong eveneens afkomstig uit Gouda, was één van de oprichters en later president zowel van de Compagnie van Verre als de daaruit ontstane Verenigde Oost-Indische Compagnie.²⁵ Hij zal zijn beide neven hebben aangespoord het economisch zo in de knel geraakte Gouda te verruilen voor de handelsmetropool in opkomst, Amsterdam. Zo hebben Cornelis en Frederick de Houtman hun vaderstad aan het eind van hun jeugd verlaten om pioniers te worden van de vaart en - ten koste van Spanje en Portugal - de handel op Oost-Indië.

²³De exacte geboortedata zijn niet bekend. De Doop-, Trouw- en Begraafboeken van de St. Jan beginnen bij 1574. Omdat hun exacte sterfdata en de daarbij behorende leeftijden (in jaren) wel bekend zijn, kunnen hun geboortejaren globaal worden bepaald.

²⁴Schouten, op.cit. (n.6), pp. 108-109. Zie ook J.C. Mollema, De eerste Schipvaart der Hollanders naar Oost-Indië. 's-Gravenhage 1935, p.46. Mollema vergist zich in de voornaam van Traudenius, die hij "Paulus" noemt en beweert dat aan de opvoeding van Frederick meer zorg is besteed dan aan die van zijn broer Cornelis, echter zonder aan te geven op welke bronnen dit is gebaseerd.

²⁵Mollema, op.cit. (n.24), pp.20-23.

Sinds de oprichting van het Houtmansmonument is de misvatting ontstaan als zou het wapen van de gebroeders De Houtman bestaan uit een halve leeuw (boven) en drie bloemen (onder).²⁶ J.N. Scheltema, promotor van het Houtmansmonument, heeft zich echter vergist naar aanleiding van de Goudse Glazen nrs. 10 en 22 (familiewapens aangebracht respectievelijk 1655 en 1657). Deze tonen inderdaad het bovenomschreven wapen, toebehorend aan de "Raet ende (out)-burgemeester Albert Maartensz. Houtman" (1585-1672). In navolging hiervan treffen we ook in de burgemeesterskamer van het Goudse stadhuis, in het gebrandschilderde glas ter nagedachtenis van Cornelis en Frederick de Houtman (glazenier H.J.M. Basart), dit familiewapen aan.²⁷

Bovengenoemde Albert Maartensz. zal wel dezelfde voorouders hebben gehad als onze gebroeders, maar daar blijft het bij. Het staat wel vast dat de gebroeders De Houtman (die zelf geen wettige nakomelingen hadden) als wapenschild een pronkende pauw voerden.²⁸ Dit blijkt namelijk uit het sluitzegel van Cornelis bij de Compagnie van Verre en Fredericks grafzerk in de Grote kerk van Alkmaar. In beide gevallen is sprake van een pronkende pauw. Dit zelfde wapenteken is te zien in het (in een cartouche) geschilderde portret van Frederick als gouverneur van Ambon.²⁹

De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman

Het is Cornelis de Houtman geweest die, als zakelijk leider van deze expeditie, de naam De Houtman onverbrekkelijk aan de Eerste Schipvaart naar Oost-Indië heeft verbonden. Zijn jongere broer Frederick voer mee als volontair en vervulde bij die gelegenheid geen prominente rol.

Aanleiding tot de Eerste Schipvaart was de voortdurende dreiging die Nederlandse koopvaarders ondervonden in Spaanse en Portugese havens³⁰. Hoewel de Nederlanden in opstand waren gekomen tegen Spanje, werd hun aanwezigheid in bovengenoemde havens - afgezien van incidentele inbeslagname - oogluikend toegestaan.

²⁶ J.N. Scheltema, Circulaire "Een Monument voor de Gebroeders (de) Houtman", feb. 1876, SAHM, arch. Hoofddcomité Houtmansmonument, inv. nr. 411. Zie ook de illustraties in de *Nieuwe Goudsche Courant*, 1 juli 1880, p.1.

²⁷ R. Stijnis, *Het Interieur van het Stadhuis*. Gouda 1991 [publicatie "Die Goude"], p.13.

²⁸ Waarschijnlijk in navolging van de aan moederszijde verwante familie Pauw in Amsterdam.

²⁹ Mollema, op.cit. (n.24), p.32. C.W. Bruinvis, in *De Navorscher*, 1852, p.20 en 1914, p.417-422.

³⁰ Portugal was sinds 1580 met Spanje verenigd in een Personele Unie onder Philips II.

Frederick de Houtman, portret in een cartouche van een anoniem schilderij "Amboina in Vogelvlucht" (coll. Rijksmuseum, Amsterdam). Met toegevoegde handtekening uit ARA, 's-Gravenhage.

Omdat de Spanjaarden en Portugezen zich voornamelijk bezig hielden met de intercontinentale handel en bovendien beducht waren voor Engelse en Hollandse kapers, voeren zij er wel bij dat de Nederlanders, als vrachtaarders van Europa, Indische producten verder verscheepten naar andere Europese landen. Toen echter in 1585 Philips II opdracht gaf alle Nederlandse schepen in Lissabon te confisqueren, verscherpte die maatregel de situatie. In Amsterdam, het nieuwe handelscentrum van Noordwest-Europa, werd de tijd rijp geacht zelf wegen te vinden naar de begeerde specerijen van Oost-Indië.

Eerst werd de steven gewend naar het noorden, daar men vermoedde dat via de Noordelijke IJsee een kortere route zou leiden naar Oost-Azië. Hoewel aanvankelijke verkenningen gunstig waren, liep dit ondernemen uit op een mislukking.³¹

In Amsterdam bracht een negental kooplieden geld bijeen ter voorbereiding van de eerste zeereis der Nederlanders naar Oost-Indië "om de Zuid" via Kaap de Goede Hoop. De bekende geograaf dominee Plancius was er in geslaagd de benodigde zeekaarten te bemachtigen van de Portugees Bartolomeo de Lasso. Nederlanders als Jan Huygen van Linschoten, schrijver van het *Itinerario*, droegen eveneens theoretische kennis aan die onontbeerlijk was om de verre reis naar Oost-Indië tot een goed einde te brengen.

De bovengenoemde Amsterdamse kooplieden, die zich hadden verenigd in de Compagnie van Verre, zonden in 1593 Cornelis de Houtman tot "secrete informatie" naar Portugal om daar nadere gegevens over de vaart op Indië te verkrijgen. Zoals we reeds zagen was één van hen, Reinier Pauw, een bloedverwant van de gebroeders De Houtman. In Lissabon, waar hij zogenaamd als handelsagent fungeerde, slaagde Cornelis in het hol van de leeuw erin de benodigde informatie los te krijgen van Portugezen die de reis naar Indië hadden gemaakt. Volgens P.C. Bor was ook Frederick hierbij betrokken. Hij schrijft: "... dese hebben sig aldaer geïnformeert op 't stuck der vaert en handel van Oost-Indiën aengaende, doende grote naerstigheyd, giften en maeltijden aen den genen denwelcke uyt Oost-Indiën quamen, om met deselve goede kenissee van alles te bekomen en niet sonder groot perijckel en excessive kosten tot deselve kenissee geraekt zijnde ..." ³² Volgens F. Valentijn zouden Cornelis en Frederick - laatstgenoemde was zijn broer waarschijnlijk achterna gereisd - zelfs door Turken of Portugezen gevangen zijn genomen en door de Amsterdamse kooplieden zijn vrijgekocht.³³

³¹Bor, op.cit. (n.17), 32e boek. Amsterdam 1684, p.21.

³²P.C. Bor, op.cit. (n.17), 25e boek, p. 337. Rouffaer en IJzerman vonden het najaar van 1592 voor het vertrek en het najaar van 1594 voor de terugkeer van Cornelis de Houtman. Mollema, op.cit. (n.24), p.42; Roeper en Wildeman, op.cit. (n.4), p.11-13.

³³F. Valentijn, *Oud- en Nieuw Oost-Indiën*. Amsterdam 1726.

In maart 1594 waren Cornelis en Frederick terug in Amsterdam, waar Cornelis de Amsterdamse kooplieden in de zogenaamde *Corte Verklaringhe* voorzag van de nodige informatie.³⁴ Voor het verloop van de Eerste Schipvaart wordt de lezer verwezen naar de publicatie van V. Roeper en D. Wildeman, die in het boek *Om de Zuid* een uitstekende vertaling in hedendaags Nederlands hebben verzorgd van Willem Lodewycksz' verslag der "Eerste Schipvaart naar Oost-Indië, 1595-1597".³⁵

In dit hoofdstuk zal een kritisch overzicht gegeven worden van de belangrijkste publicaties die over de Eerste Schipvaart zijn verschenen en - met name - hoe karakter en gedrag van Cornelis de Houtman hierin zijn beschreven.³⁶

De gebeurtenissen tijdens de Eerste Schipvaart zijn gedetailleerd voor het nageslacht bewaard gebleven door een drietal publicaties van de Linschotenvereniging, verzorgd door G.P. Rouffaer en J.W. IJzerman. Hierin zijn - voorzien van commentaar en noten - de journalen en verklaringen opgenomen van enige opvarenden.³⁷ Het eerste deel bevat het belangrijkste en meest uitvoerige verslag van de Eerste Schipvaart, namelijk dat van Willem Lodewycksz, onderkoopman op de *Amsterdam* en later op de *Mauritius*. In het tweede deel is opgenomen het journaal van Frank van der Does, adelborst op de *Hollandia*. In deel drie vinden we "verdere bescheiden betreffende de reis", waaronder de verklaring van Cornelis de Houtman naar aanleiding van de dood van schipper Meulenaar.

Reeds kort nadat de *Mauritius*, *Hollandia*, en *Duyfken* onder leiding van Cornelis de Houtman in het vaderland waren teruggekeerd, verschenen - ondanks de gezworen eed tegenover de VOC tot geheimhouding - de eerste reisverhalen. In 1597 gaf de Middelburgse boekverkoper Langenes het reisverslag uit van Frank van der Does.³⁸ Een jaar later publiceerde zijn Amsterdamse collega Claesz het dagboek van Willem Lodewycksz.

³⁴J.K.J. de Jonge, *Opkomst van het Nederlands Gezag in Oost-Indië*, deel 2, p.254-256, 's-Gravenhage 1862.

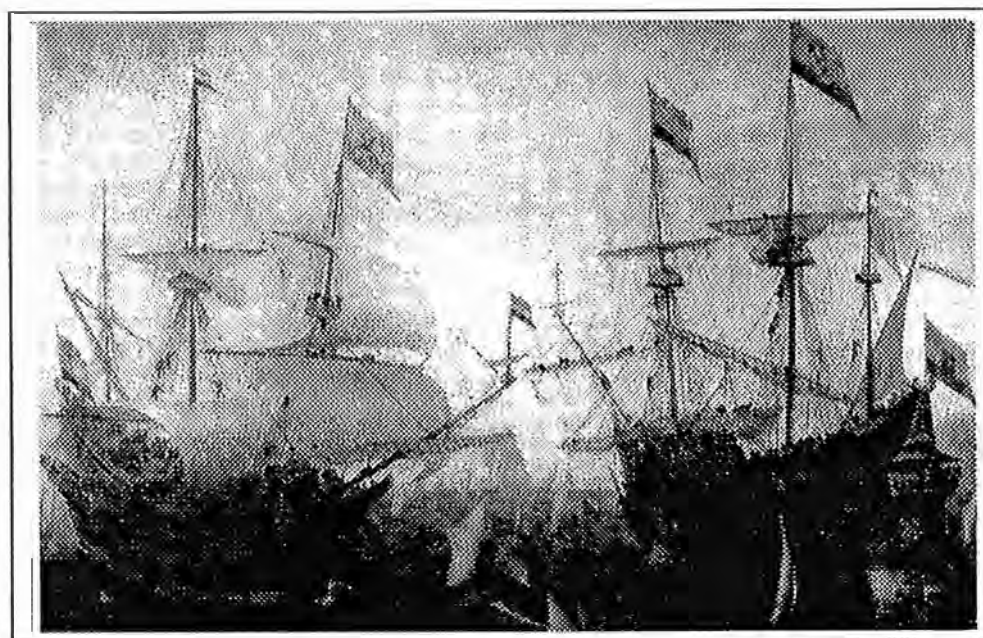
³⁵Uitgeverij SUN, Nijmegen 1997, ISBN 90 6168 495 1.

³⁶Publicaties die zonder meer afgeleid zijn van de hier besproken werken, worden buiten beschouwing gelaten.

³⁷G.P. Rouffaer en J.W. IJzerman (eds), *De Eerste schipvaart der Ioll iders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597*. Werken uitgeg en door de Linschotenvereniging (LV), deel 7, 25 en 32 's ravenhage 1915-1929. Mollema, op.cit. (n.24).

³⁸Reeds in 1598 vertaald in het Engels door W. Phillip: *The description of a voyage made by certain ships of Holland into the East Indies with their adventures and success*, uitgegeven bij John Wolfe in Londen en in het Latijn door Joannes Janssonius in Amsterdam onder de titel *Diarium Na uticum Itineris Batavorum in Indian Orientalem*.

Helaas is het reisjournaal van Cornelis de Houtman zelf verloren gegaan. Waarschijnlijk heeft hij het bij zijn opdrachtgevers ingeleverd en het daarna niet meer teruggezien. In de loop der zeventiende eeuw werden deze reisverslagen opnieuw in druk uitgegeven en in andere talen overgezet. Het opvallende hierbij is dat boekuitgevers in die tijd hun produkten op de markt brachten zonder zich te bekommeren om bronnen en auteurschap. Zo verscheen in 1648 bij Joost Hartgers in Amsterdam het boekje *Eerste Schipvaart der Hollanders naer Oost-Indien, met vier schepen onder 't beleydt van Cornelis Houtman, anno 1595*. Het werd in 1662 heruitgegeven bij Gilles Joosten Saegman, eveneens in Amsterdam. Het opvallende van deze publicatie is dat voor het overgrote deel gebruik is gemaakt - zij het onvermeld - van Lodewycksz' dagboek. Bepaalde stukken zijn overgeslagen, op andere plaatsen zijn tekstdelen toegevoegd, dit alles zonder enige verwijzing of toelichting.

*De schepen Hollandia en Mauritius voor Amsterdam op het Y.
Detail van een schilderij van H.C. Vroom
(coll. Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam).*

Doordat andere journalen van de Eerste Schipvaart eerst in de twintigste eeuw werden gepubliceerd door Rouffaer en IJzerman, zijn de opvattingen over bepaalde gebeurtenissen rond Cornelis de Houtman tot dan toe in belangrijke mate gekleurd door het "Verhael" van Frank van der Does, die een afkeer had van de expeditieleider.

Terwijl Lodewycksz zich bij verschillende gelegenheden neutraal opstelt, kan Van der Does, die op de *Hollandia* voer, het niet nalaten Cornelis de Houtman te bespotten. Dit komt duidelijk tot uiting in de passage waar hij schrijft over de ontvangst door de gouverneur van Bantam op 1 juli 1597. Hij legt daarbij de nadruk op de voornamen staat waarmee De Houtman zich omgaf, wat laatstgenoemde de reputatie heeft gegeven ijdel te zijn.³⁹ In het besef dat een dergelijk vertoon, gezien de heersende gewoonten en het toezien oog van de concurrerende Portugezen, functioneel was, geeft Lodewycksz deze gebeurtenis op neutrale wijze weer.

De historicus J.K.J. de Jonge, die in 1864 het "verhael" van Van der Does in zijn *De Opkomst van het Nederlands Gezag in Oost-Indië*⁴⁰ had opgenomen, bezag Cornelis de Houtman met het oog van zijn bron. Rouffaer en IJzerman schrijven met betrekking tot Van der Does dat "hij oprecht voor elken Hollandschen lezer eenigszins de spot drijft met Cornelis de Houtman's zwierige statie; iets wat in *Begin ende Voortgangh* (1645) en 1646) I p.42a [van Commelin] overgenomen en gestereotypeerd werd",⁴¹ en "Hij [Van der Does] wordt, in patria terug, niets.(...) In 1597 was hij geestelijk uitgekristalliseerd, in 1603 was de maleise loomheid gekomen en hield hij zich in het leven als zijn vader, als rentenier".⁴²

In 1935 verscheen van de hand van J.C. Mollema een synthese van de door Rouffaer en IJzerman gepubliceerde reisverhalen en journalen. Mollema, meer verteller dan historicus, geeft op zijn eigen wijze een verslag van de Eerste Schipvaart.⁴³ Het is zijn verdienste dat hij heeft getracht voor allerlei situaties en gebeurtenissen een verklaring te zoeken. Helaas is hij daarin niet altijd overtuigend. Zo beschuldigt hij Cornelis de Houtman van lafheid wanneer deze - evenals medegevangene Willem Lodewycksz - tijdens zijn gijzeling in Bantam de op de schepen achtergebleven bemanning indringend verzoekt niet op de stad te schieten. Gezien het feit dat De Houtman en de andere gegijzelden op het punt stonden terechtgesteld te worden, lijkt dit een te hard oordeel.

Dit betekent niet dat Cornelis de Houtman de ideale leider was van deze Eerste Schipvaart. Zijn contactuele eigenschappen lieten ongetwijfeld te wensen over. Toch kan

³⁹Rouffaer en IJzerman, op. cit. (n.37), LV deel 25, p.18.

⁴⁰J.K.J. de Jonge, op.cit. (n.34).

⁴¹Rouffaer en IJzerman, op.cit. (n.37) LV deel 25, p.79.

⁴²Ibidem, p. lxxxix.

⁴³De wat zelfbewuste toon van Mollema roept bij de lezer wel eens wat irritaties op. Dr. L. Wagenaar sprak tijdens een lezing over de gebroeders De Houtman in de Agnietenkapel te Gouda op 24-6-1996 van een "bombastische stijl".

men het hem niet altijd kwalijk nemen dat de zaken fout gingen bij de onderhandelingen met de gouverneur van Bantam of bij de onderlinge verhoudingen aan boord. Het was dan ook een ernstige fout van de Compagnie om een slechts 30 jaar oude leider aan te stellen voor deze uiterst zware onderneming.⁴⁴ Het feit dat niet De Houtman, maar de 47-jarige Meulenaer in nautische zaken een dubbele stem had in het College (scheepsraad), maakte de situatie alleen maar ingewikkelder. Handeldrijven was immers het doel van de onderneming, maar de zorg voor het schip en de bemanning was de hoofdtaak van opperschipper Meulenaer. Dit leidde verschillende malen tot tegengestelde belangen en dus tot conflicten, waarbij Meulenaer - logisch - de sympathie van de bemanning aan zijn zijde had.

Op Eerste Kerstdag, 25 december 1596, terwijl de vloot voor de noordkust van Java dobberde, zakte Meulenaer tijdens de maaltijd plotseling in elkaar en stierf korte tijd later. Hoewel door Rouffaer en IJerman overtuigend is aangetoond dat De Houtman onschuldig was aan de hem aanvankelijk ten laste gelegde moord op Meulenaer en dat er sprake was van giftige vruchten⁴⁵, heeft deze gebeurtenis zowel voor de verdere reis als voor het nageslacht De Houtmans positie ernstig geschaad. Meerdere malen was de bemanning getuige geweest van heftige ruzies tussen de zakelijke en de nautische leider van de expeditie, vooral toen het erom ging door te varen naar de aan specerijen zo rijke Molukken of thuis te varen. Meulenaers dood deed de balans doorslaan ten gunste van het laatste.

De verzengende tropenzon, de onderlinge ruzies aan boord, het gestook van de reeds aanwezige Portugezen in Bantam, de onbetrouwbaarheid van de gouverneur aldaar⁴⁶, dit alles plaatste Cornelis de Houtman voor een schier onmogelijke taak. Daarbij moet men bedenken, dat communicatie - en dus ruggespraak - met de thuishaven niet mogelijk was. Bovendien werd hij gehinderd door de onbetrouwbare ondercommies op de *Hollandia*, Van Beuningen. Deze hitste de adelborsten op zijn schip tegen De Houtman op. Hij bleek zelfs van plan te zijn geweest muiterij te plegen tijdens het oponthoud in Madagascar en werd al tijdens de heenreis op de *Mauritius* in de boeien gesloten.⁴⁷

⁴⁴Men bedenke dat Nederlands grootste vlootvoogd, Michiel A. de Ruyter, het op die leeftijd nog moest stellen met het commando over slechts één schip.

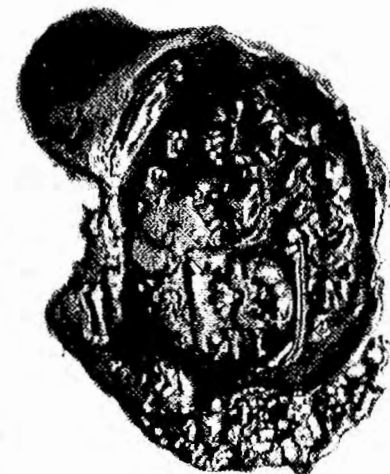
⁴⁵Mollema, op.cit. (n.24), p. 316.

⁴⁶Zie voor Lodewycksz' negatieve mening over de Javanen: Roeper en Wildeman, op.cit. (n.4), pp. 147-148.

⁴⁷Mollema, op.cit. (n.24), pp. 91-117.

Afgezien van enige bekwame scheeps-officiëren was het merendeel van de bemanning op De Houtmans vloot van twijfelachtig allooi. De bloem van Neerlands zeevarende natie voer destijds op de Oostzee, hetgeen minder riskant was en meer gage opleverde dan het ongewisse avontuur van de vaart op Indië. De lezer die zich grondig verdiept in de Eerste Schipvaart vraagt zich af wie eigenlijk wel adequaat leiding had kunnen geven aan deze onderneming. Het is de verdienste geweest van Cornelis de Houtman dat hij dit, ondanks alles, heeft klaargespeeld.

Het wapen van Cornelis de Houtman, op een sluitzegel van de Compagnie van Verre: een pronkende pauw (ARA, 's-Gravenhage).

Tweede Indische reis - Cornelis vermoord, Frederick gevangen genomen

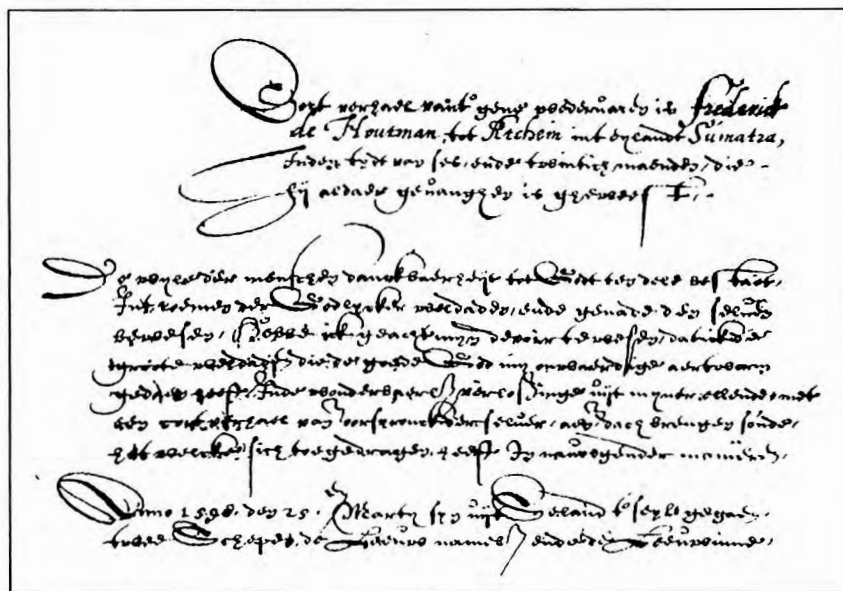
Nadat de Eerste Schipvaart augustus 1597 in Amsterdam was afgesloten, werd Cornelis de Houtman niet opnieuw als leider op een volgende Indische reis aangesteld. De enorme problemen waarmee de eerste reis gepaard was gegaan hadden de Amsterdamse reders de nodige twijfels bezorgd over zijn leiderschap. Niettemin werd hij door de Zeeuwse reder De Moucheron wel capabel geacht als vlootvoogd op de eerste Indische reis die vanuit Zeeland zou worden ondernomen te fungeren.⁴⁸

Balthasar de Moucheron was een calvinistische Vlaming van Franse afkomst, die in 1552 in Antwerpen was geboren. Na de val van Antwerpen in 1585 was hij uitgeweken naar Middelburg. Nadat pogingen om Indië te bereiken via de noordelijke route waren mislukt, liet De Moucheron in Arnemuiden twee schepen bouwen, *Leeuw* en *Leeuwinne*, van respectievelijk 400 en 250 ton, met een bemanning van in totaal 223 koppen. Cornelis voer als "generaal" aan boord van de *Leeuw*, Frederick was "capiteyn" op de *Leeuwinne*. In deze expeditie werd De Moucheron gesteund door de Staten-Generaal en door prins Maurits, die een groot deel van zijn vermogen aan De Moucheron had te danken. Hij verleende de artikelbrief.⁴⁹

⁴⁸Naast Cornelis en Frederick de Houtman voeren ook nog andere opvarenden van de Eerste Schipvaart, als Stockmans, Le Fort, Coymans en Van der Aertbrughe, mee op de tweede reis onder Cornelis de Houtman.

⁴⁹A.J.H.M. Prinsen, *Balthazar de Moucheron, voorloper van de VOC*, Stichting VOC-publicaties, Middelburg 1987, pp. 5-7.

Op 25 maart 1598 staken de beide schepen vanuit Veere in zee om na een lange reis van 15 maanden de noordpunt van Sumatra te bereiken, waar Atjeh het voorlopige einddoel was. De uitreis duurde dus ongeveer even lang als die van de Eerste Schipvaart. Het verloop ervan is ons overgeleverd via twee bronnen, namelijk het *Cort Verhael vant gene wedervaren is Frederick de Houtman tot Atchein* en *The Voyage of Captaine John Davis to the Easterne India in a Dutch ship*. Het eerstgenoemde reisverhaal, door Frederick de Houtman opgeschreven na zijn terugkeer in Holland in 1602, is in 1879 aangekocht door de librijmeesters van de Goudse Librije en is nu één der topstukken van het Streekarchief Hollands Midden.⁵⁰ Het reisverhaal van John Davis werd eveneens eerst later opgesteld en gericht aan Davies' beschermheer Robert, Earl of Essex. Beide geschriften zijn ook opgenomen in de door W.S. Unger uitgegeven publicatie *De oudste Reizen van de Zeeuwen naar Oost-Indië*.⁵¹

Handschrift met het begin van Fredericks Cort Verhael (SAHM, Gouda, Varia 2004)

⁵⁰Of het handschrift door Frederick de Houtman zelf is geschreven, kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Zie *Cort Verhael vant gene wedervaren is Frederick de Houtman tot Atchein*, Afdruk van het te Gouda berustende handschrift (SAHM, Varia 2004), gedrukt by G.B. van Goor en Zonen, Gouda 1880. In het voorwoord van deze transcriptie wordt ook een overzicht gegeven van de omzwervingen van het handschrift. Zie ook J.W.E. Klein, *400 jaar Goudse Librije*, Delft 1994, pp.68-69.

⁵¹W.S. Unger, *De oudste Reizen van de Zeeuwen naar Oost-Indië*. LV deel 51, 's-Gravenhage, 1948.

John Davies, die als opperpiloot (een soort navigatie-officier), de reis meemaakte, laat in zijn reisverhaal onverhuld merken, dat hij een afkeer van de Nederlanders heeft en dat zij hem evenmin mogen. Ook Cornelis de Houtman komt er bij John Davies slecht af. Laatstgenoemde suggereert dat de "Baasse"⁵² zich bij aankomst in Madagascar misdroeg tegen de inlanders en dat hij zich bij de Malediven nogal lomp opstelde tegenover een inlandse vrouw, door haar kist met sieraden te openen. Of De Houtman er ook iets uit had weggenomen, kon hij niet vaststellen.⁵³ Ook uit het feit dat Cornelis zijn Engelse opperpiloot bij aankomst in Atjeh trachtte weg te houden van de koning, illustreert de slechte verhouding tussen de beide mannen. Bij dit alles moet men echter bedenken, dat de bron van deze informatie, John Davies, door historici als een spion van de Engelsen wordt bestempeld.⁵⁴

Frederick rept in zijn *Cort Verhael* niet van gevechten met de inlanders van Madagascar en stelt slechts vast dat er "nauwelycx volck" was. Wel vermeldt hij de vrouw bij de Malediven. Doch in plaats van het vermeende onbehoorlijke gedrag van zijn broer stelt hij: "Hebben haer onbeschadicht laten varen, gaven die vrouw een fyn paternoster doch en was int schip niet..."⁵⁵

Aanvankelijk waren de contacten tussen de Nederlanders en de koning van Atjeh hoopvol. Er werden afspraken gemaakt over de aankoop van peper. Deze transactie was echter gekoppeld aan de militaire ondersteuning van de Nederlanders in de strijd die de Atjehers voerden tegen de koning van Djohor.⁵⁶

De geschiedenis zoals die zich tijdens de Eerste Schipvaart voerde in Bantam herhaalde zich. Ook nu verslechterden door toedoen van de aanwezige Portugezen de onderlinge verhoudingen. Op 11 september 1599 werden Cornelis en enige andere Nederlanders in de kajuit van de *Leeuw* door Atjehers, na met ketjoeboengbonen te zijn bedwelmd, van achteren met krissen doorstoken. Door toedoen van John Davies, die zich eveneens in de kajuit bevond, en anderen wisten de Nederlanders de aanval af te

⁵²Volgens Davies verwezen de schepelingen naar Cornelis de Houtman als "de Baasse". Dit woord is later in het Amerikaans Engels ingeburgerd als "boss". Tegenwoordig zouden de opvarenden spreken over "de Ouw".

⁵³"The voyage of captaine John Davies to the Easterne India" etc., in Unger, op.cit. (n.51), p. 44/46

⁵⁴De Jonge, op.cit. (n.34), p.211; Rouffaer en Ijzerman, op.cit. (n.37), LV deel 25, p.94.

⁵⁵Frederick de Houtman, op.cit. (n.50) p. 2 en 3.

⁵⁶Ibidem, p.10. Djohor (door Frederick "Joor" genoemd) is een gebied op het schiereiland Malakka.

slaan en de beide schepen te redden.⁵⁷ Frederick, die zich op dat moment met tientallen andere opvarenden aan land bevond, werd gevangen genomen. Zijn leven en dat van een aantal anderen werd gespaard; de overige 28 bemanningsleden aan de wal vonden de dood.⁵⁸ Het zou voor Frederick het begin zijn van een twee jaar durende gevangenschap, door laatstgenoemde uitvoerig beschreven in zijn *Cort Verhael*.

Het is aandoenlijk om te lezen hoe Frederick op allerlei wijzen op de proef werd gesteld. De koning van Atjeh bood hem (gedeeltelijke) vrijheid en een vrouw aan als hij het mohammedaanse geloof wilde aannemen. Toen hij dit, in tegenstelling tot sommige anderen, weigerde, werd hij in de ijzers gezet. Hij werd op allerlei manieren met de dood bedreigd: onthoofding, afkapping van ledematen, verplettering door een olifant. Men dreigde zelfs hem weg te schieten door een kanon. Dit alles bracht hem er niet toe zijn christelijk geloof af te zweren.

Eind juli 1600 verschenen vier schepen onder Jacob Wilkens op de rede van Atjeh. Hoewel het aanvankelijk ernaar uitzag dat Fredericks bevrijding op handen was, voeren de schepen enige dagen later onverrichterzake weg. Op 31 december van dat jaar deed zich een tweede mogelijkheid voor te ontsnappen, nu op het schip de *Verenigde Provincie* van Paulus van Caerden. Daarheen gestuurd als boodschapper van de koning van Atjeh had hij aan boord kunnen blijven, maar keerde overeenkomstig zijn belofte terug aan land, waarna hij - ten onrechte beschuldigd van diefstal - zwaar werd mishandeld. Opnieuw wachtten hem allerlei ontberingen en beproevingen: honger, dysenterie, gewonde benen van de ijzers en een schijnexecutie met het zwaard. Van Caerden vertrok twee maanden later, na flink huis te hebben gehouden onder Atjehse vaartuigen, zonder Frederick de Houtman en zijn maats.

Op 23 augustus 1601 ankerden voor de kust van Atjeh vier Nederlandse schepen, de *Langebarck*, de *Zon*, de *Zeelandia* en de *Middelborch*, onder commando van Gerard le Roy, die een missive van prins Maurits met zich voerde, waarin deze om vrijlating van Frederick en zijn mannen verzocht, hetgeen werd ingewilligd. Doordat de Portugezen bij de koning van Atjeh in ongenade waren gevallen, was de lucht voor de Nederlanders opgeklaard. Zij deden nu goede zaken en de zwaarbeproefde Frederick vertrok op 29 november op de *Zon* naar het vaderland, waar het schip 6 juli 1602 aankwam.⁵⁹

⁵⁷ John Davies, in Unger, op.cit. (n.51), p.50-51.

⁵⁸ Frederick de Houtman, op.cit. (n.50), p.14-15.

⁵⁹ Mollema, op. cit., (n.24), p. 50.

Frederick de Houtman in dienst van de VOC het *Spraeck ende woord-boeck*

Teruggekeerd in Alkmaar zette Frederick de Houtman zich aan het schrijven van zijn *Spraeck ende Woord-boeck*, het eerste Nederlandse woordenboek voor het Maleis en het Malagassisch (de taal van Madagascari). Het bevat 12 dialogen in het Maleis en 3 in het Malagassisch, die zich bijvoorbeeld bij de handel en bij de scheepvaart kunnen voordoen. Frederick, die ook Spaans en Portugees moet hebben gesproken, voegde aan zijn boek een lijst van "Duytsche" (Nederlandse), Arabische en Turkse woorden toe, die hij had verzameld met behulp van iemand die lang in Turkije had gewoond.⁶⁰ De samenstelling van dit woordenboek moet gezien worden als uitstekend pionierswerk van een man die op dit gebied niet was geschoold.

*Spraeck ende woord-boeck van "Frederick de Houtman van Gouda".
Uitgegeven door Jan Evertsz. Cloppenburg te Amsterdam in 1603 (KB, 's-Gravenhage).*

⁶⁰ Voor een verhandeling van Fredericks *Spraeck ende Woord-boeck*, zie J.T. Bodel Nyenhuis, *Over het leven en de letterkundige verdiensten van Frederick de Houtman*. 1846. Bodel Nyenhuis blijkt met betrekking tot Fredericks "leven" en afkomst het een en ander te missen.

De laatste 14 bladzijden van het in totaal 232 bladzijden tellende boek bevatten sterrenkundige gegevens. Van 300 waargenomen sterren, ondergebracht in 21 sterrenbeelden, zijn de declinatie en de grootte opgegeven. De originaliteit van dit onderdeel is echter aangevochten. Waarschijnlijk heeft Frederick grotendeels gebruik gemaakt van waarnemingen verricht door zijn oude leermeester Pieter Dirksz Keyser.⁶¹ Hij heeft dit echter niet vermeld. Hoewel men het destijds met auteursrechten en authenticiteit minder nauw nam dan tegenwoordig, strekt deze handelswijze Frederick niet tot eer.

In december 1603 vertrok hij weer naar Indië, nu in dienst van de in 1602 opgerichte VOC. Hij voer als opperkoopman op de *Amsterdam*, in een vloot van 12 schepen onder Steven van der Haegen. Zijn salaris bedroeg toen 80 gulden per maand. Deze "vechtvloot" had als opdracht van de Staten-Generaal de vijandige Spanjaarden en Portugezen zo veel mogelijk afbreuk te doen.⁶² Op 25 februari 1605 werd Ambon (Amboina) veroverd op de Portugezen.

Frederick de Houtman op latere leeftijd, in dienst van de VOC. Anoniem schilderij (coll. Rijksmuseum, Amsterdam).

⁶¹Mollema, op.cit. (n.24), p.51. Bodel Nyenhuis en Scheltema, de geestelijke vader van het Houtmansmonument in Gouda, waren van dit plagiaat niet op de hoogte.

⁶²Mollema, op.cit. (n.24), p.51.

Vanaf 1 maart van dat jaar werd Frederick aangesteld als eerste Nederlandse gouverneur van het eiland Ambon.⁶³ Ook hier is Frederick niet voor moeilijkheden gespaard gebleven. Hoewel admiraal Van der Haegen middels een *seguro* (vrijbrief) toestemming had verleend, kwam van godsdienstvrijheid voor de achtergebleven rooms-katholieken niet veel terecht. Toen Van der Haegen met zijn vloot was vertrokken, gingen de achtergebleven soldaten en matrozen over tot vernieling van "paapse beelden". Gouverneur Frederick de Houtman, meer diplomaat dan ijzervreter, zag niet voldoende kans dit wangedrag te beteugelen. Eerst toen in augustus van dat jaar Van der Haegen terugkeerde, kon de orde worden hersteld.

Naar aanleiding van zijn gouverneurschap heeft Frederick de Houtman een schilderij laten vervaardigen van Ambon in vogelvlucht (nu in het Rijksmuseum te Amsterdam), waarop tevens in een cartouche zijn eigen portret (zie illustratie op pag. 66). Dit schilderij schonk hij aan de bewindhebbers van de VOC, die het een ereplaats gaven in de grote vergaderzaal in Amsterdam. Toen de niet minder eierzuchtige Steven van der Haegen hier lucht van kreeg, protesteerde hij en verzocht het te laten verwijderen en te vervangen door een dergelijk schilderij met een portret van hem, de veroveraar van Ambon. Volgens Pieter van Dam, eind 17e eeuw archivaris van de VOC, heeft de verwisseling echter niet plaats gevonden. Hij stelt dat "het voorgaende of oude portret daarin is gebleven en alsnogh te sien." Wel blijkt het bijschrift naast het portret te zijn weggewit.⁶⁴

Tijdens het gouverneurschap van Frederick werden ook de jaarlijkse hongi-tochten ingevoerd. Deze statige tochten, waarbij een vloot van Nederlandse en Ambonese vaartuigen, de onder melodieuze gezang geroeide *kora kora's*, de Molukse eilanden afzeilde, dienden als militaire inspectietochten. De gouverneur en zijn gevolg van *orang kaja's*⁶⁵ - controleerden of het specerijenmonopolie werd gehandhaafd; tevens werden rechtszittingen gehouden, geschillen bijgelegd en vreemdelingen geweerd.⁶⁶ Tot 18 februari

⁶³In het Algemeen Rijksarchief, Den Haag, bevindt zich correspondentie tussen Frederick de Houtman en Paulus van Caerden, gedateerd 18, 19 en 20 maart 1608. ARA, Catalogus Archieven VOC 1602-1795, I.04.02, samengesteld door M.A.P. Meilink-Roelofs. 1992. Index Houtman, Frederick de, nrs. 485 en 503. Eveneens bevinden zich in het ARA akten waarin de beëdiging is vastgelegd van VOC-dienaren te Ambon ten overstaan van Frederick de Houtman. Ibidem nr. 529.

⁶⁴Pieter van Dam, *Beschrijvinghe van de Oost-Indische Compagnie*. Uitgegeven door F. Stapel, Rijksgechiedkundige Publicatiën, nr. 63. 's-Gravenhage 1927. Eerste Band, deel 1, p.311. Mollema meende abusievelijk dat het schilderij van Frederick de Houtman door de VOC was verwijderd. Zie Mollema, op.cit. (n.24), p.51.

⁶⁵Leden van de Molukse raad.

⁶⁶Alleen op de door Nederlanders aangewezen eilanden mochten specerijen worden geteeld. Zie H.J. de Graaf, *De Geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*. Franeker, 1977.

1611, toen gouverneur-generaal Pieter Both hem door Jacob de Bitter liet aflossen, is Frederick op zijn post gebleven.

Teruggekomen in Holland heeft hij het deze keer langer aan wal uitgehouden. Pas op 26 december 1618 scheepte Frederick zich in op de *Maeght van Dordrecht*, als commandeur over 13 schepen. Het zou zijn vierde en laatste Indische periode worden. In de Indische oceaan verzeilde Frederick met twee schepen op een te zuidelijke route; hij kwam uit bij de Australische westkust. Plotseling, te middernacht op 29 juli 1619, naderden de schepen een formatie gevaarlijke riffen en ondiepten, die ze ternauwernood konden ontwijken. Deze staan tot de huidige dag bekend als de Houtmans *Abrolhos*.⁶⁷

In Indië aangekomen, waar de ijzeren gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen op de puinhopen van Djacatra de stad Batavia had gevestigd, werd Frederick geïnstalleerd als Raad van Indië met een salaris van 400 gulden per maand.

Korte tijd later kruiste zijn koers die van schipper Willem Ysbrantsz. Bontekoe, wiens schip de *Nieuw Hoorn* door een explosie in het kruitmagazijn verloren was gegaan. Terwijl De Houtman met zijn vloot van 23 schepen in Straat Soenda onderweg was voor een expeditie tegen Bantam, ontdekte hij de sloep waarin Bontekoe en 55 overgebleven opvarenden zich hadden weten te redden. De schipbreukelingen werden gastvrij aan boord genomen en met een jacht afgeleverd bij de gouverneur-generaal in Batavia.⁶⁸

Nadat Coen de Molukken op hardhandige wijze onder Nederlands gezag had geplaatst, vervulde Frederick van begin 1621 tot eind 1623 de functie van gouverneur van de Molukken. Het waren zijn laatste jaren in dienst van de VOC. Op 31 januari 1624 scheepte hij zich in op de *Leyden* en na een voorspoedige thuisreis arriveerde hij op 16 september in het vaderland.

Frederick de Houtman en Alkmaar⁶⁹

Zoals we reeds zagen, hebben Cornelis en Frederick de Houtman Gouda reeds op jonge leeftijd verlaten om hun fortuin te zoeken in Amsterdam. Vandaar zijn zij over de wereld-zeeën uitgezworven. Van Frederick is bekend, dat hij op 28 april 1590 als Frederick Pietersz van der Goude te Alkmaar als poorter werd ingeschreven, waar hij in de leer ging bij de houthandelaar Cornelis Nanninx.

⁶⁷Abrolhos is afgeleid van het Portugese *Abri los ojos* (open je ogen). De verwijzing is naar: "Kijk uit!" en uitkijk (matroos in het kraaiennest). *Early Dutch Landfall Discoveries of Australia*. Internet: <http://pacific.vita.o...h/ozland.htm//ABROLHOS>.

⁶⁸Willem Ysbrantsz Bontekoe, *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe*. heruitgave V.D. Roeper. Amsterdam 1996, p. 70-71.

⁶⁹De voornaamste gegevens voor dit onderdeel zijn ontleend aan het speurwerk van stadsarchivaris C.W. Bruinvis en mr. J. Belonje (beiden uit Alkmaar), hoofdzakelijk in notariële archieven.

In dat zelfde jaar trouwde hij diens dochter, de in 1566 geboren Vrouwtje (of Vrutgen) Cornelisdr., tevens dochter van Griet Matthijs.⁷⁰ Frederick was toen dus nauwelijks twintig jaar oud. Mollema noemt deze verbintenis "het nuchtere zakenhuwelijk van den Hollandschen zeeman-koopman uit de Gouden Eeuw".⁷¹ Voor deze typering is inderdaad iets te zeggen. Zij trouwden op huwelijkse voorwaarden en, hoewel Frederick zijn echtgenote wel voor 2/3 als erfgename in zijn testament had bedacht, kwam hij in het hare niet als begunstigde voor. Bovendien was zij vier jaar ouder in leeftijd en bleef haar gehele leven rooms-katholiek. Tijdens de 37 jaren van hun huwelijk was Frederick vele jaren afwezig, ter zee of in Oost-Indië. Hoe hun onderlinge verhouding werkelijk geweest is, laat zich moeilijk raden uit notariële acten. Toch kunnen we misschien - in positieve zin - iets afleiden uit de volgende zinsnede in Vrutgens testament: "... uit lieffde ende affectie die sij [Vrutgen Cornelisdr. de Houtman] tot hem [Frederik Rietveld, over wie straks meer] dragende is *als wesende dselve naer haer man genoempt* ...". Hoewel hun huwelijk kinderloos bleef, zou voor dit echtpaar toch het tegenovergestelde kunnen gelden van hetgeen van de Engelse schrijver Charles Dickens wordt beweerd: *He had an unhappy marriage, in spite of nine children*.

Hoewel hij dus een groot deel van zijn huwelijksjaren buiten Alkmaar doorbracht, heeft Frederick de Houtman ook als poorter van deze stad belangrijke posities bekleed. In de jaren 1614 en 1615, 1617 en 1618, 1625 en 1626 was hij in de schepenbank opgenomen. Tijdens de roerige dagen van de godsdiensttwisten der remonstranten en contra-remonstranten werd hij als aanhanger der laatstgenoemden, op 17 oktober 1618, door prins Maurits benoemd tot lid van de Alkmaarse Vroedschap. Tot aan zijn dood bekleedde hij het ambt van hoofdingeland van de Nieuwe Zijpe of Wieringerwaard.⁷² In zijn laatste levensjaar was hij kapitein bij het groene vendel der schutterij.⁷³

Financieel ging het Frederick de Houtman in Alkmaar ook voor de wind. Hij bezat aanzienlijke stukken grond, namelijk 50 morgen in de Wieringerwaard, in het Ravensbosch en "die Groote Goudaert" in de Bergermeer.⁷⁴ In Alkmaar bewoonde hij het huis genaamd "Drie Schabellen", met daarbij een grote tuin, gelegen in een straat naast de

⁷⁰J. Belonje, "Frederik Houtman de zeevaarder", in *Alkmaarse Volksalmanak*, 2/1979, p. 29.

⁷¹Mollema, op.cit. (n.24), p.47. Mollema noemt het jaar 1592.

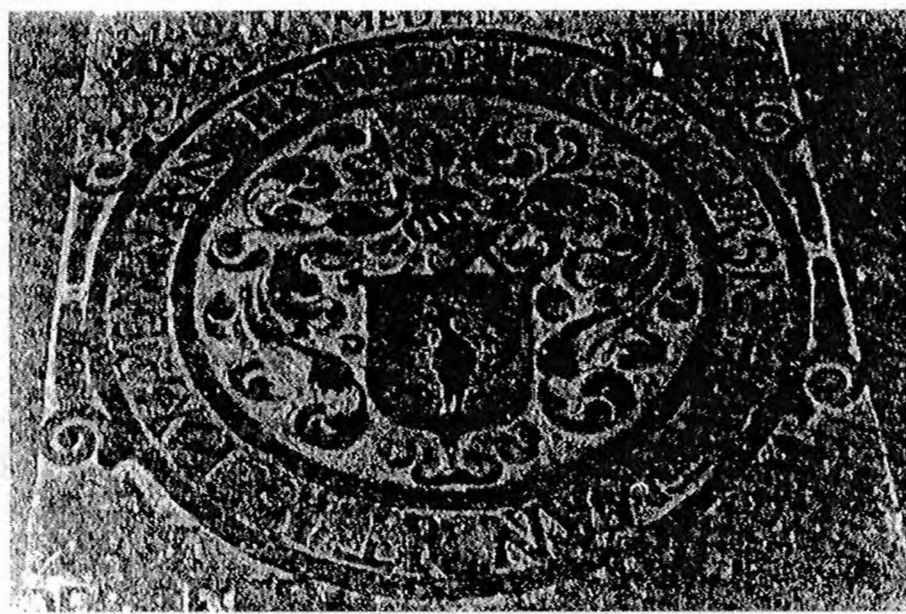
⁷²Belonje, art.cit. (n.70), p. 31.

⁷³C.W. Bruinvis, "De zeevaarder Frederik Houtman en zijne naamgenooten", in *De Navorscher*, 63e jaargang, 1914, p.417. Bruinvis voegt het jaar 1617 nog toe aan de jaren waarin F.d.H. als schepen was aangewezen.

⁷⁴Een Amsterdamse morgen is 0,8129 ha.

Grote- of St. Laurenskerk, die later de Kerkstraat zou worden genoemd. Deze straat stond in de volksmond ook wel bekend als Houtmanstraat en is in 1969 afgebroken.⁷⁵

Op 21 oktober 1627 kwam het einde voor deze Goudse Alkmaarder. Hij stierf op 57-jarige leeftijd en werd begraven in de St. Laurenskerk van Alkmaar, in de zogenaamde Zuidergang (graven 1 en 2). Op zijn grafsteen vinden we de volgende tekst: "Hier laeyt begraeven Freederick Pietersoon Hovtman in syn leven geweest gouverneur van Amboina mede eerste raet van OostIndien ende raet mitsgaders schepen deser stede Alcmaer ooverleyt den 21 der maendt october 1627". In het midden van het graf staat in een medaillon een pronkende pauw, met de tekst: Dit is het wapen van Frederick Pietersoon Houtman. Op de vier hoeken van de zerk bevinden zich wapenschildjes in een klein medaillon, waarvan twee een cirkel om een kruis voorstellen en de beide andere het wapen van Gouda.⁷⁶

Grafzerk van Frederick de Houtman. Graven 1 en 2 van de zuidergang der Grote- of St. Laurenskerk te Alkmaar (Regionaal Archief Alkmaar).

⁷⁵Belonje, art.cit. (n.70), p.39. Rond 1930 is in het westelijk deel van de Alkmaarse binnenstad aan een nieuwbouwstraat de naam Houtmanstraat gegeven.

⁷⁶Belonje, art.cit. (n.70), p. 40. C.W. Bruinvis, "Frederick Houtman" in *De Navorscher*, 2e jaarg. 1852, p.153. De letters waren reeds in 1852 grotendeels weggesleten. Bruinvis vond de volledige tekst "in een later ontdekte aantekening", art. cit. (n.73), p. 417.

Fredericks echtgenote, Vrouwtje, was van 1619 tot 1623 regentes van het Elisabeths of Vrouwengasthuys in Alkmaar. Zij stierf in mei 1650 en werd bijgezet in het graf van haar man. Tot de verschillende erfgenamen die door haar in het steeds weer gewijzigde testament werden bedacht behoorde ook een kleinzoon van haar zuster Maritgen, genaamd Frederik Rietveld. Kennelijk was deze Frederik Rietveld, vernoemd naar haar man, Vrouwtjes oogappel. Hij werd speciaal bedacht in haar testament. Het bijzondere van Frederik Rietveld is dat hij zich later Frederik de Houtman liet noemen. Doordat ook Frederik Rietveld, alias De Houtman, later bij de VOC werkzaam was - hij bekleedde omstreeks 1670 het ambt van secretaris der stad Cochín aan de kust van Malabar - is er wel sprake geweest van persoonsverwisseling met zijn oud-oom Frederick de Houtman van Gouda. Op 16 april 1693 werd ook hij in diens graf bijgezet.

Ook Fredericks zuster Stijntje, geboren 1562 te Gouda, had zich na haar huwelijk in Alkmaar gevestigd, waar zij gehuwd was met de kaaskoper Meynert Jacobsz. Na zijn dood liet Frederick 1/3 van zijn bezittingen aan haar na. Stijntje, die behoorde tot de doopsgezinde gemeente, had vier kinderen (Hendrik, Pieter, Maritgen en Trijntgen) en werd op 17 december 1637 in de St. Laurenskerk van Alkmaar begraven.⁷⁷

Eerbetoon aan de gebroeders De Houtman – Het Houtmansmonument

In tegenstelling tot andere bekende personen uit de Nederlandse koloniale geschiedenis als Jan Pietersz. Coen en generaal Van Heutz, voor wie in meerdere plaatsen gedenktekens werden opgericht, heeft het eerbetoon aan de gebroeders Cornelis en Frederick de Houtman zich voornamelijk beperkt tot de stad Gouda.⁷⁸

Voor het midden van de vorige eeuw is er betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan de gebroeders De Houtman. Wel vond het Goudse gemeentebestuur in 1776 aanleiding te verwijzen naar hen als ontdekkers van de zeeweg naar Indië, toen de in 1665 door Gouda verworven zeggenschap in de kamer van Amsterdam bij de VOC in gevaar kwam.⁷⁹ Walvis hield het bij enige reeds vermelde opmerkingen met betrekking tot de familie De Houtman in Gouda en De Lange van Wijngaerden wist slechts te melden dat zij "de eerste uitvinders der Hollandschen Oostindischen handel" waren.⁸⁰

⁷⁷Belonje, art.cit. (n.70), p.40. Belonje stelt ten onrechte, dat Frederick slechts één zuster had.

⁷⁸Voor Jan Pietersz Coen, stichter van Batavia en grondlegger van het gezag in Nederlands Oost-Indië, kwamen standbeelden in Batavia en in diens geboorteplaats Hoorn. Van Heutz, de bedwinger van Atjeh, kreeg standbeelden in Batavia, Amsterdam en in zijn geboorteplaats Coevorden.

⁷⁹J.J. de Jong, *Met goed Fatsoen*; de Elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780. Stichting Hollandse Historische reeks. Amsterdam 1985 (diss. Utrecht), p.30.

⁸⁰C.J. de Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der Stad van der Goude*, Amsterdam/s Gravenhage, 1813, deel 2, p.168.

In 1848 hield de Gouwenaar M. Brinkman voor het Departement van het Nut van het Algemeen een voordracht getiteld "Herinneringen aan Cornelis de Houtman, de eerste Nederlander, die den weg naar Oost-Indië heeft opgespoord". Zijn gezwollen betoog in dichtvorm zegt meer over de literaire stijl en historische opvattingen van die tijd dan over Cornelis de Houtman zelf.⁸¹

Een serieuzere poging om de naam van de gebroeders De Houtman voor het nageslacht te vereeuwigen werd in 1876 ondernomen door de Goudse predikant J.N. Scheltema⁸². Zijn artikel in de *Goudsche Courant* van woensdag 12 januari van dat jaar vormde de aanzet voor de stichting van een Houtmanscomité, dat het - hoewel niet zonder oppositie - klaarspeelde een monument ter nagedachtenis van Cornelis en Frederick de Houtman te realiseren.⁸³

Het "Hoofdcmité ter oprichting van een monument voor de gebroeders Houtman", dat in 1876 werd opgericht op initiatief van ds. J.N. Scheltema, was samengesteld uit enige van de meest prominente Goudse notabelen. Het voorzitterschap werd bekleed door mr. A.A. van Bergen IJzendoorn, lid der Provinciale Staten van Zuid-Holland en burgemeester van Gouda. "Onder-voorzitter" was de reeds genoemde ds. Scheltema; T.P. Viruly, lid van de Eerste Kamer en president van de Kamer van Koophandel in Gouda, was penningmeester. Er werden wel drie secretarissen benoemd: H.W.G. Koning (fabrikant en secretaris van de Maatschappij van Nijverheid afdeling Gouda) voor de briefwisseling met de koloniën, G.J. Fortuyn Drooglever voor de briefwisseling met plaatsen buiten Gouda en D. Ruyter voor de briefwisseling binnen Gouda. De beide laatstgenoemde heren worden omschreven als "particulieren". Bovendien was het comité erin geslaagd een aantal, deels nog aanzienlijker, prominenten in den lande over te halen als erelid toe te treden, waaronder de gouverneur-generaal en oud-gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië, de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, leden van de Provinciale Staten en burgemeesters van enige grote steden. Het erevoorzitterschap werd aanvaard door mr. W. Baron van Goltstein, minister van koloniën. De meest illustere naam die het comité voor de goede zaak aan zich had weten te binden was die van Z.K.H. prins Hendrik der Nederlanden, broer van koning Willem III. Hij was vlagofficier bij de Koninklijke Marine en de eerste Oranje die ooit Nederlands-Indië bezocht.⁸⁴

⁸¹ M. Brinkman, *Herinneringen aan Cornelis de Houtman*, voordracht in dichtvorm. Gouda 1848.

⁸² J.N. Scheltema is ook de bewerker van C.J. de Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving der stad Gouda*, dl 3, Gouda 1879.

⁸³ Gouda, SAHM, Archief van het hoofdcmité voor het Houtmansmonument, inv.nr. 411.

⁸⁴ Een opvallend contrast is het feit dat zijn neef, prins Alexander, weigerde een bijdrage voor het monument te leveren. Ibidem, inv.nr. 411.6.

Men kan het comité geen gebrek aan elan voor het gestelde doel verwijten. Ondanks afwezigheid "wegens ongesteldheid" van voorzitter Van Bergen IJzendoorn vond de oprichtingsvergadering plaats op 27 januari 1876, in de bovenzaal van Sociëteit De Reünie aan de Oosthaven. Niet alleen in Gouda, maar ook daarbuiten wilde het comité interesse wekken en fondsen werven voor de oprichting van het beoogde monument. Daarom werd getracht elders subcomités op te richten. Dit ging niet zonder moeite. De burgemeester van Rotterdam wilde eerst nadere bijzonderheden; zijn collega in Delft was iets toeschietelijker en vroeg 100 circulaires. Helaas gelukte het niet om in Batavia, hoofdstad van Nederlands-Indië, een subcomité van de grond te krijgen, zodat het hoofdcmité in Gouda zich genoodzaakt zag zich rechtstreeks tot de buitengebieden van Nederlands-Indië te wenden.

Men verzond intekenlijsten waarop geïnteresseerden hun bijdragen konden vermelden. Deze lijsten zijn gedeeltelijk bewaard gebleven en geven een interessant overzicht van het enthousiasme - en natuurlijk ook van de kapitaalkrachtigheid - van de verscheidene intekenaren. De bedragen die in Gouda werden gedoneerd voor het monument variëren in het algemeen van f1,- tot f2,50, voor de gemiddelde burger destijds een redelijk bedrag. In menig huisgezin zal zelfs één gulden geen haalbare zaak zijn geweest. Ook zijn enige lijsten bewaard gebleven die geretourneerd werden in de buitengewesten van Indië, als Banka, Oost-Sumatra en Atjeh. De bedragen waarvoor werd ingetekend (waarschijnlijk door militairen en bestuursambtenaren) zijn ook daar aan de bescheiden kant, bijvoorbeeld Oost-Sumatra: eenmaal 1 gulden, eenmaal 35 cent, eenmaal 10 cent, de rest (11 maal) 5 cent. Het eiland Banka geeft een soortgelijk beeld. We lezen van een officier van het Indische leger die op het postkantoor van Weltevreden (Java) een bedrag overmaakt van f46,-.

Het werd reeds vermeld: het idee voor het oprichten van een Houtmansmonument werd gedragen door Goudse notabelen. Hieruit volgt dat ook zij het zich aan hun stand verplicht achtten royaal bij te dragen in de kosten van het door hen gewenste Houtmansmonument. Zo schonk Van Bergen IJzendoorn - die na zijn dood een grote som geld na liet ten behoeve van de Goudse burgerij - 200 gulden, evenals Viruly. Scheltema tekende in voor 100 gulden.⁸⁵

Door middel van circulaires werden de doelstellingen van het Houtmanscomité naar voren gebracht en werd een historische uiteenzetting gegeven, op grond waarvan het comité de oprichting van een monument wenselijk achtte. Terwijl deze circulaires aanvankelijk, in februari 1876, een meer informatief karakter hadden, ontspon zich reeds spoedig, in september van het zelfde jaar, een polemiek tussen hoofdcmité en tegenstanders van een Houtmansmonument.⁸⁶

⁸⁵ Ibidem, inv.nr. 411.4.

⁸⁶ Ibidem, inv.nr. 411.2.

In de pers verschenen enige ingezonden stukken, waarin schrijvers van naam kritiek leverden op het voornemen van het Houtmanscomité. Eén inzender, die zich beriep op Multatuli's *Max Havelaar*, wees in de *Goudsche Courant* op het onrecht dat in Indië was geschied. S. Muller Fzn. stelde in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC) dat het niet duidelijk was welke goede redenen er waren voor de oprichting van een monument. Hij had met name kritiek op Cornelis de Houtman, waarbij hij wees op het incident met de vrouw van het opperhoofd op de Malediven en De Houtmans problemen in Bantam. Ook de gerenommeerde historicus professor Fruin schaarde zich, met soortgelijke kritiek, onder de tegenstanders. In de NRC van 1 september 1876 weerlegde Scheltema de kritiek door te stellen dat zijn opponenten zich baseerden op eenzijdige, bevooroordeelde bronnen.

In een circulaire van september 1876, gericht aan "alle voor- en tegenstanders van het op te richten Houtmansmonument", werd het standpunt van het comité nog eens uitvoerig uit de doeken gedaan en gewezen op de bron van alle laster, namelijk Frank van der Does. Toch is het opmerkelijk dat, hoewel het in zijn streven volhardde, het hoofdcomité zich voorzichtiger ging opstellen. Om critici de wind uit de zeilen te nemen stelden de heren aan het eind van deze circulaire de volgende curieuze tekst op:

"Inmiddels - en ziet daar zijn laatstgenomen en vast besluit, gaat het Hoofdcomité voort, onder hoede van zijn Vorstelijken beschermer, gesteund door den zedelijken invloed zijner honoraire leden, geholpen door zijne Sub-comités, met ijverige en krachtige pogingen in 't werk te stellen, om het voorgestelde doel te bereiken en zijn plan te verwezenlijken. En dat is niet en dat was nooit: het oprichten van een standbeeld. Dat was evenmin: het daarstellen van eenig gedenkteeken waarbij en met achterstelling van anderen, de Gebr. de Houtman zouden verheerlijkt worden. Dat is en dat blijft: de stichting van een monument in Gouda, de geboorteplaats der gebroeders de Houtman, ter eere van de grondleggers van het Verbond van Nederland en Insulinde. En dat plan kan zijns inziens, zonder ergernis van den grootsten tegenstander van C.H. [Cornelis de Houtman] volvoert worden.

*Zonder dit natuurlijk nu reeds als een ontwerp te laten gelden, maar om ter opheldering zijner meening te dienen, het kan b.v. in dezer voege plaats vinden. Een afbeelding van het bekende viertal schepen, waarvan zoo vele en zoo nauwkeurige platen bestaan, kan daarvoor in 't front de hoofdfiguur uitmaken. Daaronder, of liever nog aan de achterzijde, leze men: Aan de grondleggers van het Eerste verbond tussen Nederland en Insulinde. Het dankbare nageslacht. Ter zijde links en rechts kunnen dan verder, maar niet anders dan in overleg met en onder goedkeuring van den vorstelijken beschermheer, den erevoorzitter, alle ereleden en die van het hoofdcomité, benevens afgevaardigden uit alle subcomités, de namen worden geplaatst, meer op den voor- of op den achtergrond, met grooter of kleiner letter van Huygen van Linschoten, van Plancius, van Houtman (maar daaronder dan ook den boekverkooper Corn. Claesz, uit Amsterdam niet te vergeeten) die in meerdere of mindere mate tot de stichting van dat verbond het hunne hebben toegebracht."*⁸⁷

⁸⁷Ibidem.

Nergens echter vinden we in het bewuste archief enige latere verwijzing naar dit standpunt of naar het voorgenomen overleg over de tekst op het monument met de andere geledingen van het Houtmanscomité. De uiteindelijke tekst op het monument vermeldt - zoals bekend - uitsluitend de gebroeders De Houtman. We mogen veronderstellen dat bovengenoemde concessies werden gedaan op een moment dat de voortgang van het project zich in een kritieke fase bevond. Toen enige jaren later vaststond dat het monument er zou komen, is het hoofdcomité - waarschijnlijk zonder overleg met bovengenoemde personen en instanties - de koers weer gaan verleggen naar het oorspronkelijke doel: de oprichting van een monument uitsluitend ter ere van de gebroeders De Houtman. Toen in 1879 de prijsvraag werd uitgeschreven voor het ontwerp van het Houtmansmonument, stond niet de vorm maar de (huidige) tekst dan ook reeds vast: "Aan de gebroeders Cornelis en Frederik de Houtman, inboorlingen en burgers van Gouda, als grondleggers van het verbond van Nederland en Insulinde. Het dankbaar nageslacht".

Op 29 september 1879 werd het ontwerp van Xaver Stracké (1850-1934), een Amsterdammer uit een Westfaals beeldhouwersgeslacht, als het beste beoordeeld.⁸⁸ Hij ontving f100,- voor zijn bijdrage. Na voltooiing van het monument bedroeg zijn honorarium f2000,-. Beide andere inzenders, de Goudse stadstekenmeester Bertelman en de heer Burgersdijk, ontvingen ieder f50,-.⁸⁹ Het stellen van de fundering werd verricht door de Goudse metselaar Rozendaal, kosten f126,-.

De onthulling van het monument vond plaats op donderdag 1 juli 1880. Deze datum was met opzet gekozen, omdat op 1 juli 1596 het verbond was gesloten tussen de vorst van Bantam en Cornelis de Houtman, het eerste officiële verbond tussen Nederland en Oost-Indië.

Om één uur 's middags vond de ontvangst plaats van de genodigden in de raadszaal van het Goudse stadhuis. Burgemeester Van Bergen IJzendoorn verwelkomde de gasten, waarna de tentoongestelde voorwerpen werden bezichtigd. Deze waren opgesteld in de burgemeesterskamer, waaronder een groot portret van Frederick de Houtman⁹⁰, een kaart met vier schepen, een groot aantal kaarten en prenten, gedenkpenningen en het manuscript *Cort Verhael* van Frederick over de tweede reis naar Oost-Indië.

⁸⁸ Y. Koopmans, "Koloniale expansie en de Nederlandse monumentale sculptuur", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 105e jaargang, nr. 1, 1992, pp. 383-406.

⁸⁹ Voor gegevens over J.J. Bertelman (1821-1899) zie J. Schouten, *Wie waren zij*; een reeks van Goudse mannen en vrouwen, die men niet mag vergeten. Alphen aan den Rijn 1980, pp.185-195. De afbeeldingen van de beide andere inzendingen zijn bewaard gebleven. Gouda, SAHM, foto nrs. 1592 en 1604.

⁹⁰ Een portret van Cornelis de Houtman was destijds nog niet bekend en werd pas later ontdekt.

De onthulling in het plantsoen dat later het Houtmansplantsoen zou worden genoemd, was gepland voor 2 uur n.m.. Het evenement vond echter eerst plaats om 3 uur, omdat de minister van koloniën, Baron van Goldstein, en de commissaris van de koning, mr. Fock, pas arriveerden met de trein van 2.38u.⁹¹ Ds Scheltema hield een rede van aanzienlijke lengte vol van het voor die tijd gebruikelijke pathos.⁹² Nadat hij de motivatie voor dit monument nog eens uitvoerig had verwoord, eindigde hij aldus: "Maar genoeg reeds tot staving onzer stelling. Wellicht is reeds te veel van sommiger geduld gevergd. Men onblote thans het monument en make het zichtbaar voor ons aller oogen, terwijl de tonen klinken van ons geliefkoosd volkslied." Daarna volgden de onthulling en het spelen van het "Wien Neerlands Bloed" door de muziekkapel. De oudste wethouder, J.A. Remeij, nam na Scheltema het woord en aanvaardde namens het gemeentebestuur "het schoone monument".

Behalve de reeds genoemde Houtmanstraat in Alkmaar vinden we in Amsterdam een Houtmanstraat, een Houtmandwarsstraat en een Houtmankade. Een week na de onthulling van het Houtmansmonument besloot de gemeenteraad van Gouda ook op andere wijze de gebroeders te eren door een gracht, de Houtmansgracht, naar hen te vernoemen. In 1901 kreeg het plantsoen waarin het monument staat, en dat inmiddels door testamentaire schenking van burgemeester Van Bergen IJzendoorn was vergroot, als officiële benaming Houtmansplantsoen.⁹³

In 1947, driehonderdvijftig jaar na de Eerste Schipvaart, is bij de Schreierstoren in Amsterdam een monument onthuld ter nagedachtenis van dit feit. Het was van hieruit dat de schepen de grote reis ondernamen.

Nu, 400 jaar na wat is omschreven als "de beroemdste reis aller tijden"⁹⁴, is aandacht geschonken aan de "Eerste Schipvaart" en de gebroeders De Houtman door middel van lezingen, krantenartikelen, een expositie in het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam, de reeds vermelde publicatie van Roeper en Wildeman en concerten in de muziektent van het Goudse Houtmansplantsoen.

⁹¹Prins Hendrik, beschermheer van het comité, was reeds op 13 januari 1879 overleden.

⁹²De rede is bewaard gebleven en omvat 8 bladzijden. Gouda, SAHM, archief hoofdcomité Houtmansmonument, inv.nr. 411.

⁹³Scheygrond, op.cit. (n.20), pp. 67-69.

⁹⁴J. de Jonge, "De beroemdste reis aller tijden", in de *Goudsche Courant*, zaterdag 2 augustus 1997.

HET DE HOUTMAN-MONUMENT TE GOUDA.

*Fantasievoorstelling van het Houtmansmonument te Gouda
(De Hollandsche Illustratie, vrijdag 9 juli 1880 (SAHM, Gouda).*

Conclusies en besluit

Cornelis en Frederick de Houtman zijn geboren en opgegroeid in Gouda. In dit artikel zijn nieuwe, tot dusver niet eerder gepubliceerde, gegevens over het gezin waartoe de gebroeders behoorden, afkomstig uit het Streekarchief Hollands Midden, verwerkt.

Het ongunstige beeld dat is ontstaan van Cornelis de Houtman is gedeeltelijk onterecht. Er is te weinig rekening gehouden met de bronnen waardoor deze beeldvorming is ontstaan en met de omstandigheden waaronder de eerste Indische reizen werden gemaakt. Terwijl dr. G.P. Rouffaer en dr. J.W. IJzerman, die de scheepsjournalen van de Eerste Schipvaart het grondigst hadden bestudeerd, mild waren in hun oordeel, hebben anderen zich te veel laten leiden door de journalen van mede-opvarenden Van der Does en Davies, die Cornelis ongunstig gezind waren. In een poging aan de droge beschouwingen van bovengenoemde historici in een lopend verhaal een smeug sausje te geven, is J.C. Mollema in zijn karakterschets van Cornelis de Houtman te ver gegaan. Zijn eenzijdige conclusie: "Cornelis de Houtman schijnt een ijdele, bekrompen, lichtgelovige en ruwe bullebak geweest te zijn",⁹⁵ is door anderen versterkt overgenomen, waarbij de schijn is veranderd in loutere constatering.⁹⁶

Frederick, die op de Eerste schipvaart geen rol van betekenis speelde, heeft zich tijdens zijn gevangenschap in Atjeh heldhaftig gedragen. In het kader van de De Houtman-herdenkingen zou het te overwegen zijn Fredericks *Cort Verhael* in modern Nederlands opnieuw uit te geven. Hoewel als leider niet van het kaliber van een Jan Pietersz. Coen is Frederick, tijdens zijn bestuur over Ambon en de Molukken, tegenover de Indische bevolking beslist humaner opgetreden. Hij heeft een voor zijn tijd zeer nuttig Maleis woordenboek nagelaten. Een minder mooie rol speelde hij door bij de publicatie van zijn sterrenobservaties de geestelijke vader van een deel hiervan niet te vermelden. Tijdens zijn laatste levensjaren in Alkmaar, de geboorteplaats van zijn vrouw, was Frederick lid van de vroedschap.

Ondanks bezwaren die sommigen ook toen tegen de persoon van Cornelis de Houtman hadden, werd in 1880 door het Houtmanscomité in Gouda een monument opgericht ter ere van de gebroeders De Houtman. Dit gedenkteken, ooit door wethouder Remeij aanvaard als een "schoon monument", maakt nu een vervallen indruk. Het zou het Goudse gemeentebestuur sieren, indien het Houtmansmonument grondig werd opgeknapt, ter verfraaiing van het gelijknamige plantsoen en ter nagedachtenis van Cornelis en Frederick de Houtman van Gouda, pioniers van de vaart op Oost-Indië.⁹⁷

⁹⁵ Mollema, op.cit. (n.24), p.42.

⁹⁶ Zie bij voorbeeld De Jonge, art.cit. (n.94) "Als mens was Cornelis echter een ijdele bekrompen bullebak".

⁹⁷ Met dank aan mijn collega's C. Bregman en B. Trouwborst voor hun redactionele adviezen.

Het Houtmansmonument zoals het er werkelijk uitzag aan het begin van de twintigste eeuw (foto: B. Gompers, Gouda; coll. M.J. van Dam).

BIJLAGE

Transcriptie nalatenschap Pieter Cornelis de Houtman. Gouda, SAHM, O.A. Archief Weeskamer, weesboek inv. nr. 2/14; 1583-1590, fol. 1-34.

Op huijden den IIIen Julij anno XVC drieendetachtich compareerde ter weeskamer Agnies Fredericksdr., nagelaten eecha van Pieter Cornelis de Houtman voors., met Herman Jacobs haer gecozen voocht in desen. Ghijsbert Hermans ende Jacob Ghijsberts als voochden van Cornelis, Frederick, Stijntgen ende Wijntgen, des voorn. Pieter Cornelis de weeskinderen. Ende Agnies Fredericks dochter bewees de voors. haere kinderen (met believen, consent ende in presentis van de voorn. voochden) voor heur vaders erff, elck de somme van zes hondert carolis guldens, tot hondert groten Vlaemsch t'stuck. Ende sal Agnies Fredericks de voors. kinderen onderhouden ende opvoeden om de vouchten van t'selve bewijs in eten, drincken clederen ende allen anderen redelicken nootdruften, tot heuren mondigen jaeren toe, met behouden goederen, ende alsdan die uut te setten sal gecleedt ende gereet nae den staet van haer comparante. Met voorwaerden des eens kinds goederen sullen erven ende succederen op d'andere ten laetsten toe ende stervende de laetste sonder wettige kindt off kinderen achtertelaeten dat in sulcken gevalle de voors. goederen sullen erven aen de seijde van Pieter Corn. de Houtman voors., achtervolgende de nieuwe ordonnantie. Alle t'welcke Agnies Fredericks voorn. met haer gecozen voocht verseeckert ende ver... heeft, specialijk op haer huijs ende erve staende ende gelegen aen de Bottermarckt, naest den Hollantschen thuijn westwaert.

Noch op een losrentebriefff verleden bij eenen Cent Dircks tot onder Ouderkerck houdende achtien carolis guldens. Te lossen den penningen sestien van dato den vijfdien Martij anno XVC XLII met een besegelt transport daeraen noch op een losrentebriefff van XII schellingen t'sjaers Vlaemsch bij verleden bij Leendert Oudejans tot Reewijck.

[p. 2] Te lossen met twee hondert schilden van dato de XXen dagh in Meije anno XVC LXII met een besegelt transport.

Noch een losrentebriefff van twee ponden groten Vlaemsch t'sjaers. verleden bij de mater ende gemeen conventualen van St. Agnieten binnen deser stede Gouda, te lossen met twee hondert gulden van dato den VIIIen Junij anno XVC LII, daer een pondt t'sjaers op de rugge affgelost getijckent staet, met een besegelde ampliantie ende transport daeraen. Noch een losrentebriefff van sevend'alff pondt t'sjaers, te lossen den per sestien verleden bij Aeltgen Joost Pietersdr, weduwe tot Waddinxveen van dato anno XVC zesende vijftigh op ten XVIIIen dach sin Martio, met een transport besegelt daeraen.

Noch een losrentebriefff van zes pondt Hollandts t'sjaers, verleden bij enen Mees Dircks tot Swammerdam, te lossen met hondert pondt Hollandts van dato den VIen Decembris anno XVC vijftich.

Noch een lijffrentebriefff van drie carolis guldens t'sjaers op de stede van der Goude staende ten lijve van Frederick Pieters ende van dato den XXen meije XVC acht ende seventich.

Noch een lijffrentebriefff van vijff carolis guldens t'sjaers op de stede en ten lijve van voors. van dato den XVlen Junij XVC fiffende seventich, staende ten lijve van Christina Pietersdr.

Noch twee lijffrentebrieven bijde op de stede voors. ende ten lijve van Wijntgen Pietersdr., dene van vijff carolis guldens t'sjaers van dato den XVlen Junij anno XVC vijffendetseventich en dander van drie carolis guldens thien st. t'sjaers van dato den XXVIen Junij XVC vijffende tseventich.

Noch een lijffrentebriefff van vijff carolis guldens t'sjaers op de stede voors., ten lijve van Cornelis Pieters van dato den XVlen Juij LXXV.

Noch een lijffrentebrief van sestien schellingen acht

[p. 3] groten Vlaemsch tsjaers, op de stede voors., ten lijve van Agniete Frederickssdr. van dato int jaer ons Heeren XVC XLI, op den Ien dagh in Septembris alle welcke brieven sij comparante op huijden hier inne gebrocht heeft. Ende voort generalick op alle haer andere goederen gewonnen ende ongewonnen.

Cornelis Cornelis ende de Lange Willem Henricks Vos, weesmeesters ende mij,
w.g. Cornelis Willems

Alsoe Pieter Cornelis de Houtman voors. in sijnen leven ontfangen geweest es vande geconfisqueerde ende gheestelijke goederen binnen deser stede Goude, ende daervan hunne borghen geconstitueert hebbben gehadt Jan Fredericks ende Dirck Cornelis Bouckel, die alsoch daervoren verbonden staen, sou compareerden ter weeskamer Jan Fredericks voors. ende Jacob Ghijsbert als getrouwt hebbende Trijntgen Fredericksdr. nagelaeten wees van Dirck Cornelis voors. ende hebben versocht tot heure lieden verseeckerheit dat de voors. weeskinderen van de voors. goederen in sullen lichten, tensij dat sijlieden comparanten eerst ende alvoren daerop gehoort sijn, hetwelck henlieden bij weesmeesters onders. geaccordeerden.

Actum op den XXIIen Julij 1583 voor Cornelis Cornelis ende de Lange Willem Henricks Vos ende Willem Dircks weesmeesters mij present

w.g. Cornelis Willems

BRONNEN

Archivalia in:

- * Algemeen Rijksarchief (ARA), 's-Gravenhage.
- * Bibliotheek Maritiem Museum "Prins Hendrik", Rotterdam.
- * Koninklijke Bibliotheek (KB), 's-Gravenhage.
- * Regionaal Archief Alkmaar.
- * Rijksarchief in Zeeland, Middelburg.
- * Streekarchief Hollands Midden (SAHM), Gouda.

Literatuur:

- Belonje, J., "Frederik de Houtman de zeevaarder", in: *Alkmaarse Volksalmanak* 3, 1979 (nr.2), pp. 29-52.
- Belonje, J., "De zeevaarder Frederik de Houtman en zijn familie, in: *De Navorscher*, jrg. 84 (1935), pp. 223-225.
- Blonk, A., *Cornelis de Houtman en het begin onzer zeevaart op Indië*. Rijswijk 1938.
- Blussé L. en J. de Moor, *Nederlanders over Zee*. Franeker 1983.
- Bodel Nyenhuis, J.T., *Over het leven en de letterkundige verdiensten van Frederick de Houtman*. z.pl. 1846.
- Bontekoe, Willem Ysbrandtsz., *Verhael ofte Gedenckwaerdige Beschrijvinghe van de Oost-Indische Reise van Willem Ysbrantsz Bontekoe*. Hoorn 1646 (Heruitgave door V.D. Roeper. Amsterdam 1996).
- Bor, P.C., *De Nederlandsche Historiën*, 25e en 32e boek. Amsterdam 1684.
- Brinkman, M., *Herinnering aan Cornelis de Houtman*. Gouda 1848.
- Bruinvis, C.W., "Frederik de Houtman". in: *De Navorscher*, jrg. 2 (1852) p.153.
- Bruinvis, C.W., "Frederik de Houtman en zijn naamgenoten", in: *De Navorscher*, jrg. 63 (1914) pp. 417-422.
- Commelin, Isaac, *Begin ende Voortgangh van de Vereenigde Nederlandse Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie* enz., vol. 2., facs. in 4 vol. with introduction by H.H. Zwager. Amsterdam 1969.
- Dam, Pieter van, *Beschrijvinghe van de Oost-Indische Compagnie*. Eerste Band, deel 1. 's Gravenhage, 1927. (Heruitgave door F. van Stapel, Rijksgeschiedkundige Publicatiën, nr. 63).
- Dam, Pieter van, *Ibidem*, deel 2. 's Gravenhage 1929.
- Dam, Pieter van, *Ibidem*, Tweede Band, deel 1. 's Gravenhage 1931.
- Fruin, R., "Een onuitgegeven werk van Hugo de Groot", in: *Verspreide Geschriften*. deel 3. 's-Gravenhage 1901, pp. 367-445.
- Gelder, Roelof van, "Het rechte peper-landt", in: *NRC Handelsblad*. 28 juni 1969.
- Graaf, H.J. de, *De Geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*. Franeker, 1977.
- Hartgers, I., *Eerste schipvaart gedaen van de Hollanders naer Oost-Indien, met vier schepen onder 't beleydt van Cornelis de Houtman anno 1595*. Amsterdam 1648.

- Hibben, C.C., *Gouda in Revolt*. Utrecht 1983.
- *Hollandsche Illustratie*. 9 juli 1889 (Gouda, SAHM).
- Hooijer, G.B., *De Eerste Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597 door Willem Lodewycksz in het kort weergegeven*. z.pl., 1925.
- Houtman, Frederick de, *Cort Verhael van 't gene wedervaren is Frederick de Houtman tot Atchein*. Transcriptie van 17e eeuws handschrift, uitgegeven door de Goudse Librijmeesters: M.A.G. Vorstman, D. Terpstra, F.H.G. van Iterson en D.N. Brouwer. Gouda 1880.
- Houtman, Frederick de, *Spraec ende Woord-boeck inde Maleysche ende Madagaskarsche Talen met vele Arabische ende Turcse woorden enz.*. Amsterdam 1603.
- Jacobs, Wouter, prior van Stein. *Dagboek*. (Uitgegeven door I.H. van Eeghen. Groningen 1959).
- Iansonius, Ioannes, *Diarium nauticum itineris Batavorum in Indiam Orientali, cursuum, tractuum*. Amsterdam 1598.
- Jong, J.J. de, *Met Goed Fatsoen; de elite in een Hollandse stad, 1700-1780*. (Stichting Hollandse Historische Reeks) Amsterdam 1985.
- Jonge, J.C. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*. Haarlem 1858.
- Jonge, J.K.J. de, *Opkomst van het Nederlands Gezag in Oost-Indië*, deel 2. 's-Gravenhage 1862.
- Jonge, Joop de, "Gouwenaars op zee", in: *Goudsche Courant*. 25 mei 1996.
- Jonge, Joop de, "De beroemdste reis aller tijden", in: *Goudsche Courant*. 2 augustus 1997.
- Klein, J.W.E., *400 jaar Goudse Librije*, Delft 1994.
- Koopmans, Y., "Koloniaale Expansie en de Nederlandse monumentale sculptuur", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 105e jrg., nr. 1, 1992.
- Landwehr, John, *VOC, A Bibliography of Publications relating to the Dutch East India Company, 1602-1800*. Utrecht 1991.
- Lange van Wijngaerden, C.J. de, *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der Stad van Der Goudē*, deel 2. Amsterdam 1817.
- Maarseveen, Henc, "Stadsheld", in: *Goudsche Courant*. 7 november 1997.
- Mollema, J.C., *De eerste schipvaart der Hollanders naar Oost-Indië. Bewerking der oude schepsjournalen*. 's Gravenhage 1935 (Uitgave Linschotenvereniging).
- Mollema, J.C., "De eerste schipvaart der Hollanders naar Oost-Indië", in: *De Nederlandsche vlag op de wereldzeeën*. Hfdst. 3. Amsterdam, z.j.
- *Nieuwe Goudsche Courant*. 1 juli 1880 (Gouda, SAHM).
- Phillip, W., *The description of a voyage made by certain ships of Holland into the East Indies with their adventures and success*. Londen 1598.
- Pinkse, V.C.J.J., "Het Goudse kuitbier", in: *Gouda zeven eeuwen stad* (15e Verzameling Bijdragen Oudheidkundige Kring "Die Goude"), pp. 91-128. Gouda, 1972.
- Prinsen, A.J.H.M., *Balthazar de Moucheron; voorloper van de VOC* (Stichting VOC-publicaties) Middelburg 1987.

- Prud'homme van Reine, Ronald, *Rechterhand van Nederland*; biografie van Michiel Adriaansz. de Ruyter. Amsterdam 1996.
- Roeper, Vibeke en Diederick Wildeman, *Om de Zuid*; De Eerste Schipvaart naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, opgetekend door Willem Lodewijcksz. Nijmegen 1997.
- Roos, D., *Zeeuwen en de VOC*. Middelburg 1987.
- Rouffaer, G.P. en J.W. IJzerman, *De eerste schipvaart der Hollanders naar Indië, 1595-1597, deel 1*; Dagboek van Willem Lodewijcksz met noten en commentaar. 's-Gravenhage 1915. (Uitgave Linschotenvereniging, nr. 7).
- Rouffaer, G.P. en J.W. IJzerman, *De eerste schipvaart der Hollanders naar Indië, 1595-1597, deel 2*; De oudste journalen der reis. Verhaal (1597), Journaal (1598). Van der Does (HS). 's-Gravenhage 1926. (Uitgave Linschotenvereniging, nr. 25).
- Rouffaer, G.P. en J.W. IJzerman, *De eerste schipvaart der Hollanders naar Indië, 1595-1597, deel 3*; Verdere bescheiden betreffende de reis. 's-Gravenhage, 1929. (Uitgave Linschotenvereniging, nr 32).
- Ruijter, D. jr., "Cornelis Houtman van Gouda, de grondlegger van Neerlands Oost-Indischen handel." (dichtstuk) Gouda 1858.
- Saeghman, G.J., *Eerste Schipvaart gedaen van de Hollanders naer Oost-Indien, met vier schepen onder 't beleydt van Cornelis de Houtman 1595*. (2e helft 17e eeuw) Amsterdam (herdruk van uitgave Ioost Hartgers).
- Scheltema, J.N., *Toespraak bij de onthulling van het Houtmansmonument*. Gouda 1880.
- Scheygrond, A., *Goudsche Straatnamen*. Alphen aan den Rijn 1979.
- Schouten, J., *Gouda vroeger en nu*. Bussum 1969.
- Schouten, J., *Wie waren zij? Een reeks van Goudse mannen en vrouwen, die men niet mag vergeten*. Gouda 1980.
- Schouten, J., *Uit Gouda's verleden*. Gouda 1983 [uitg. Goudsche Courant].
- Spruit, R., *J.P. Coen, dagen en daden in dienst van de VOC*. Houten 1987.
- Stoppelaar, J.H. de, *Balthasar de Moucheron*; een bladzijde uit de Nederlandse handelsgeschiedenis tijdens den Tachtigjarigen Oorlog. 's-Gravenhage 1901.
- Stijnis, R., *Het Interieur van het Stadhuis*. Gouda 1991.
- Tiele, P.A., "Frederick de Houtman in Atjeh", in *De Gids*. 1882, p.146.
- Unger, W.S., *De oudste reizen van de Zeeuwen naar Oost-Indië*. 's-Gravenhage, 1948 (Uitgave Linschotenvereniging nr 51).
- Valentijn, F., *Oud- en Nieuw Oost-Indië*. Amsterdam 1726.
- Walvis, I., *Beschrijving der stad Gouda*. Gouda 1714.

Internet:

- "Lesser Dutch Events", in: *Early Dutch Landfall Discoveries of Australia* N.N.. <http://pacific.vita.o...h/ozland.htm#ABROLHOS>. 21 mei 1997.

Het project stadsgeschiedenis Gouda

door Jan Willem Klein (projectsecretaris)

Inleiding

Bijna drie eeuwen geleden, in 1714 om precies te zijn, stelde Ignatius Walvis het eerste boek samen dat de hele geschiedenis van Gouda beschreef. Zijn *Beschrijving der stad Gouda* gaf een overzicht van de geschiedenis van Gouda vanaf de vroegste tijd tot het eind van de zeventiende eeuw. Daarnaast gaf Walvis een beschrijving van de in de stad aanwezige gebouwen.

Ignatius Walvis

Portret van Ignatius Walvis

Honderd jaar later (in 1813 en 1817) verschenen de twee delen *Geschiedenis en beschrijving der stad van der Goude*. Deze waren samengesteld door C.J. de Lange van Wijngaerden en behandelde dezelfde stof als Walvis, maar veel uitgebreider. Ruim een halve eeuw later verscheen hiervan nog een derde deel, bewerkt door de predikant J.N. Scheltema uit het nagelaten materiaal van De Lange van Wijngaerden. Sindsdien zijn er geen boeken meer verschenen die de hele geschiedenis van Gouda omvatten.

Portret van Mr Cornelis Joan de Lange, Vrijheer van van Wijngaerden en Ruigbroek, etc.

Een aantal jaren geleden vatte de Oudheidkundige Kring 'Die Goude' het plan op om, in navolging van andere steden in Nederland, een dergelijk boek met de gehele stadsgeschiedenis uit te brengen. Na een voorbereidende fase, waarin ongeveer dertig medewerkers-auteurs zijn gevonden, die hun sporen op hun onderzoeksterrein verdiend hebben, en nadat de gemeente Gouda een subsidie toegekend heeft, is het project in september 1997 van start gegaan. Volgens planning moet het boek in 2002 uitkomen.

Het project stadsgeschiedenis Gouda is nu ruim een jaar officieel onderweg. Alle auteurs hebben een onderzoeksopzet geformuleerd. Daaruit is de volgende synopsis gecomprimeerd. Voorop staat dat het hier vaak eerste verkenningen en gedachten zijn, die, naarmate het onderzoek vordert, bijgesteld of zelfs verlaten kunnen worden. Ook zijn er nog vele vragen open die hier niet of nauwelijks aangeroerd worden. De eventuele antwoorden op die vragen kunnen ook het onderzoek en daarmee het uiteindelijke resultaat sturen en bijstellen. De indeling is die van de aandachtsgebieden die de redactie van de stadsgeschiedenis Gouda heeft onderscheiden bij de voorbereidingen voor het project.

Ruimtelijke ontwikkeling

De ontginnings- en verkavelingsgeschiedenis van het gebied Gouda/Bloemendaal is ingewikkelder dan gedacht. De verkavelingspatronen geven geen eenduidig beeld. Het lijkt erop dat de verkaveling van vóór de stichting is verstoord door verkavelingen van tijdens en na de stichting van de stad. Er zijn thans drie plaatsen van oorspronkelijke kerkbouw in het 'Goudse' bekend. Mogelijk bevond de oudste bewoningskern met kerk zich in Bloemendaal (bij wat bekend staat als het 'Oude Kerkhof'). Deze bewoningskern is verlaten en men vestigde zich waar Gouda tegenwoordig nog ligt. De huidige St. Janskerk ligt op de plaats waar van oorsprong af de parochiekerk gestaan heeft. Sinds kort is er een derde plaats bekend, aan de noordzijde van de Kromme Gouwe, in het gebied tussen het huidige 'Pijpenpad' en het 'Jaagpad'. Hoe de verhouding van deze derde kerk tot de andere twee is, is nog onduidelijk. Hiermee samenhangend worden de vragen gesteld hoe in deze vroegste tijd de parochiegrenzen liepen en sinds wanneer Gouda zetel is van het dekenaat.

Rond 1350 heeft Gouda haar maximale omvang bereikt en is de stad omweld. Tot in de twintigste eeuw zal er buiten de omwalling en omsingeling nauwelijks stadsuitbreiding plaatsvinden. De groei van het aantal bewoners in de loop der eeuwen zal zijn sporen daarin nalaten. Er vindt stadsverdichting plaats: grotere bewonersaantallen en grotere bedrijvigheid op dezelfde oppervlakte resulteren o.a. in het ontstaan van stegen en sloppen. De geschiedenis van de percelering en bewoning is hier en daar nog niet geheel duidelijk, hoewel de grote lijnen goed bekend zijn.

Daarnaast ligt het in de bedoeling om de bebouwingsgeschiedenis van een beperkt gedeelte van de binnenstad diepgaand te analyseren, beginnend bij de middeleeuwen en doorgetrokken naar de nieuwe tijd, zodat over een periode van enkele eeuwen de geschiedenis en sociale stratificatie van dat beperkte gebied tot in (relatief) detail bekend zal zijn. Een ander aspect van de bebouwingsgeschiedenis is de 'verstenen' van de stad: de overgang van houtbouw naar stenen woningen en andere gebouwen.

Gouda treedt pas in de twintigste eeuw buiten de singels; vooral na de Tweede wereldoorlog worden grote gebieden bebouwd en van een infrastructuur voorzien. Hand in hand met de stadsuitbreidingen en -vernieuwingen gaat de verwaarlozing van de historische binnenstad tot bijna een punt van 'no return'. 'De Kritiese Stroopwafel' en 'Het Gat van Bloemendaal' komen hierbij aan de orde. Wat de infrastructuur betreft kan gezegd worden dat Gouda in de zeventiende eeuw door middel van een trekvaart verbonden werd met Amsterdam en door middel van een wagenveer en een straatweg met Rotterdam. Voor de twintigste eeuw zal aandacht besteed worden aan de kleine spoorlijntjes naar plaatsen in de omgeving en de trekschuitverbindingen.

Waterstaatkundig gezien is de ligging van Gouda niet zo gunstig, omdat de IJssel een getijdenrivier is en Gouda zelf laag ligt, waardoor de afwatering bemoeilijkt werd. Gevolg is dat er gauw sprake is van wateroverlast. Al in het begin van de zeventiende eeuw werd een soort waterleiding aangelegd. In die tijd werden ook een paar volmolens gebouwd. Die gebruikten miljoenen m³ water per jaar, die allemaal weer weggemalen moesten worden, terwijl de afwatering toch al zo slecht was. De volmolens bleven niettemin tot 1870 in gebruik. In 1857 kreeg Gouda een stoomgemaal, dat om allerlei redenen ongunstig gelegen was. Na de eerste wereldoorlog kwam daarin verbetering, toen door middel van een kanaal de scheepvaart om Gouda heen geleid werd en er in 1936 een nieuw dieselgemaal kwam.

Was de ligging van Gouda waterstaatkundig gezien ongunstig, voor de waterverversing binnen de stad geldt het omgekeerde. Doordat de IJssel een getijdenrivier is, kon men bij laag water het verontreinigde water in de grachten razendsnel vervangen door vers water uit de Gouwe. Door de snelle doorspoeling schuurde men de grachten schoon. Maar de verversing kon op den duur geen gelijke tred meer houden met de bevolkingstoename, waardoor in de negentiende eeuw besmettelijke ziektes uitbraken. Dit resulteerde in de aanleg van een waterleidingnet, dat in 1883 geopend werd. Men gebruikte hierin het water uit de IJssel. Maar door lozing raakte dat meer en meer verontreinigd. Uiteindelijk werden hiertegen maatregelen getroffen door middel van waterzuiveringsinstallaties. Als laatste werd het probleem van het afvalwater opgelost. Tot diep in de twintigste eeuw werd er op de grachten geloosd. Pas na de Tweede wereldoorlog kreeg Gouda een riolerings-systeem.

Bevolkingsontwikkeling

Dat Gouda tot in de twintigste eeuw nauwelijks stadsuitbreiding heeft gekend, komt voornamelijk doordat het bevolkingsaantal weinig groeide. Bovendien zorgde, aan het eind van de zestiende eeuw, na de overgang van de stad naar de Prins, de sloop van de religieuze gebouwen (kloosters, kapellen) en het kasteel voor grote lege terreinen, die uitbreiding buiten de singels onnodig maakte. Waarschijnlijk was de bevolkingsdruk in die tijd, rond 1572, wel zo groot, dat men nog in de zestiende eeuw overging tot herinrichting van die gebieden ten behoeve van de civiele bevolking. Aanvankelijk werden de panden (al of niet opnieuw ingedeeld) ter beschikking gesteld voor bewoning (o.a. ook voor de religieuzen), of als werkplaatsen voor de tapijtindustrie. Op een later tijdstip zijn de meeste gebouwen alsnog gesloopt. Ook het gebied rond de huidige waag is het resultaat van een bewuste herinrichting.

Een factor die in deze periode tot een tijdelijke bevolkingstoename leidde was een stroom vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. De toenemende bevolkingsdruk resulteerde in een toename van het aantal stegen en sloppen. Later, als ook door diverse oorzaken de bevolkingsdruk afneemt, verdwijnen ze. Hoe precies de bevolkingsontwikkeling fluctueert (door migratie, geboorte en sterfte) is voor de vroegere periode lastig te achterhalen. Vanaf circa 1700 zijn er duidelijker patronen en tendensen te herkennen. Absolute aantallen kennen we door de volkstellingen uit 1792 en 1795. Voor de latere periode (1812-1922) wordt aansluiting gezocht bij de 'Historische Steekproef Nederlandse Bevolking', die op basis van gegevens uit de bevolkingsregisters steekproefsgewijs demografische ontwikkelingen analyseert.

Economische ontwikkeling

Een belangrijke motor achter de bevolkingsontwikkeling is de stedelijke economie. In de middeleeuwen was die geregeld in ambachtsgilden. De economische regulering was in handen van de stedelijke overheid. Per bedrijfstak vaardigden de magistraten en de vroedschap ordonnances en bepalingen uit. Voor de juiste uitvoering daarvan moesten de gilden zorgdragen. Zij zagen toe op kwaliteitscontrole, op het veilig stellen van de concurrentiepositie van de Goudse neringdoenden ten opzichte van die van buiten de stad, en op de interne regulering van arbeidstijden, lonen en prijzen. Tot de Frans-Bataafse tijd blijft het gildensysteem functioneel. Met de opheffing van de gilden in de periode 1795-1798 verandert de economische structuur. Onderzocht moet worden hoe de verandering verliep.

De pre-moderne en moderne economische structuur drijft op vraag- en aanbodfactoren. De aanbodfactoren zijn vooral afhankelijk van ondernemerschap en financiering, van arbeidspotentieel, van technische ontwikkelingen. Zowel stimulerende als beperkende van de economische ontwikkeling kunnen beïnvloed worden door bemoeienissen van de stedelijke overheid (wetgeving, belastingen, subsidies, infrastructuur, onderwijs). Van een aantal bedrijfstakken zullen deze facetten worden geanalyseerd en toegelicht.

Opvallend is dat Gouda eeuwenlang veeleer een stad van transport was dan een echte handelsstad. Veel nijverheid was daarmee verbonden (stalhouders, zadelmakers, marktplaats voor vee en waren, veiling). In de negentiende eeuw veranderen de verkoopstrategieën: niet meer vanuit de werkplaats, maar in winkels, waar uit voorraad (vaak fabrieksmatig gemaakte) goederen verkocht werden. Eveneens in de negentiende eeuw verschijnen de grote bedrijven en industrieën aan de rand van de stad, voornamelijk die welke afhankelijk zijn van bulktransport over water. Schaalvergroting van de bedrijfjes die oorspronkelijk in de binnenstad gevestigd waren, noopt hen ook naar de randen van de stad te verhuizen. In de binnenstad komen daarvoor in de plaats kantoren en diensten.

Sociale ontwikkeling

Het sociale welzijn van de bewoners van Gouda was een zaak van zowel wereldlijke overheid als van de geestelijkheid. In de middeleeuwen deden de gilden aan zielzorg. Zij verzorgden missen en baden memorieetijden voor het (gilde)altaar ten behoeve van hun leden en afgestorven leden. Dit deden ook de religieuze broederschappen, die naast de gilden bestonden. De broederschappen speelden verder vooral een rol in de charitatieve voorzieningen.

In de nieuwe tijd zien we dat de ambachtsgilden steeds vaker zorgden voor een sociaal programma voor de leden en hun gezinsleden door periodiek een financiële bijdrage aan de leden te vragen. Hiermee kon men in tijden van gebrek de ergste nood lenigen. Ook bij onverwachte grote uitgaven, bijvoorbeeld de begrafenis van een overleden gildebroeder, werd in de kosten bijgedragen. Uiterst belangrijk was het Heilig Geesthuis, een door de stad gesubsidieerde instelling die zich vooral richtte op de algemene armenzorg en de opvang en verzorging van wezen. Voor de oudere stadsbewoners, die - om wat voor reden ook - niet meer op zichzelf konden wonen, waren er het Elisabethgasthuis (oude vrouwen) en het Vroesenhuis (oude mannen). Voor de zieken bestonden diverse instellingen in Gouda: het Catharinagasthuis en een aantal particuliere gasthuizen, het leprooshuis en de cellebroeders.

Over het algemeen kan men zeggen dat er in de middeleeuwen een toenemende specialisatie in de zorg optreedt door identificatie van steeds nieuwe zorgbehoevende groepen. Hierdoor ontstaat rationalisering van de zorg, waarbij de stadsoverheid regulerend optreedt. In de nieuwe tijd komt, met de stichting van hofjes, een nieuw soort particulier initiatief op. Daarnaast ontstaat ook de diaconie, die zorg verleent vanuit de gereformeerde kerk. In de moderne periode (negentiende en twintigste eeuw) worden de sociale zorg en de ziekenzorg steeds meer gereguleerd door de overheid. Wat de regelgeving betreft vindt er een verschuiving plaats van stedelijke naar nationale overheid; de stedelijke overheid krijgt een uitvoerende taak. Daarnaast blijven ook particuliere zorginstanties bestaan. Onderzocht wordt het functioneren van de sociale en medische zorg, wie er deelgenoot van werden en wie niet. Gekeken wordt naar de invloeden van buiten die de zorgbehoeften opriepen, stuurden of intensiveerden (epidemieën, armoede en werkloosheid, oorlogen e.d.).

Politieke ontwikkeling

Aan de bovenkant van de sociale stratificatie ligt de stedelijke elite, die vooral een rol speelde bij en invloed had op de politieke ontwikkelingen in Gouda. Voor de middeleeuwen is die nog weinig onderzocht. Welke politieke instellingen waren er, en door wie werden die bevolkt? Hoe verliep de opvolging op stadsheerlijk niveau (de heren van Blois) en die op binnenstedelijk niveau (de Van der Goudes als laatste riddersmatigen) in de veertiende eeuw? Wat waren de consequenties van het einde van de Bloise periode in de vijftiende eeuw? Hoe zit het met de politieke wisselingen onder Jacoba van Beieren en daarna? De Hoeken en Kabeljauwen (culminerend in de oorlog met Utrecht)? Is er iets te zeggen over het hofleven? Hoe functioneerde het oligarchische stadsbestuur in de zestiende eeuw? Welke verschuivingen zijn er te constateren na 1572? Tot die tijd moet Gouda ook een militair-strategische functie gehad hebben, gezien het bestaan van het kasteel. Hoe was die precies? Ook later zijn er plannen geweest om van Gouda een vestingstad te maken, maar dat stelde weinig voor.

In de eerste eeuw na de alteratie is er een hechte vervlechting tussen politiek en religie. De wetsverzetten van 1618-1619 trachtte aan die belangenverstrengeling weliswaar een einde te maken, maar resulteerde in het tegendeel. Bovendien ging die gepaard met een machtsstrijd tussen de oude en de nieuwe politieke elites. Dit is een van de rode draden in de latere Goudse politieke geschiedenis: het conflict tussen autochtone regentenfamilies en nieuwe families van buiten. Een tweede rode draad wordt gevormd door machtsconflicten tussen het college van burgemeesters en de raad van veertig (de vroedschap).

Aan het eind van de achttiende eeuw vindt wederom een ingrijpende machts crisis plaats: de aanhouding van Wilhelmina bij Goejanverwellesluis. Deze gebeurtenis roept de vraag op wat de doorwerking geweest is van het patriottisme op de politiek-maatschappelijke verhoudingen in Gouda. Het roept ook de vraag op naar het functioneren van militiekorpsen en de ordehandhaving in Gouda. De verhouding tussen en vervlechting van de kerkelijke en stedelijke overheden treden ook duidelijk aan het licht bij de normering van (kleinere) civielrechtelijke overtredingen. In dit soort zaken zijn mentaliteitsveranderingen te ontdekken bij de beantwoording van de vragen of er in de loop der tijd verschuivingen in jurisdictie zijn te ontdekken en of er delicten zijn die aanvankelijk door de ene overheid gesanctioneerd worden en later door de andere. Waar liggen de scheidslijnen tussen beide? Waren er stedelijke magistraten die ook in het kerkbestuur en de kerkenraad zitting hadden?

Na de codificatie van de wet (begin negentiende eeuw) treden er andere problemen op. Het justitieel en politieapparaat veranderen. Niettemin blijft er in potentie een discrepantie bestaan tussen strafvordering tussen verschillende sociale groeperingen. In de moderne tijd zien we, wat we bij de sociale en medische zorg ook gezien hebben: steeds meer bemoeienis van hogere overheden op het bestuurlijk leven van de stad. Na het ontstaan en de ontwikkeling van de politieke partijen ligt het voor de hand te kijken naar de samenstelling van de colleges van B & W en de gemeenteraden.

Kerkelijke ontwikkeling

Een belangrijk onderdeel in de Goudse geschiedenis vormt de kerkelijke ontwikkeling. Tot ca. 1380 waren er in Gouda slechts bescheiden religieuze voorzieningen. Er was een kerk met enkele altaren en er was een gasthuis. Het ontstaan van de parochie Gouda, de begrenzing ervan en de instelling van een dekenaatsetel in Gouda liggen nog grotendeels in het duister. Na 1380 volgen de kloosterstichtingen zich snel op, er worden kapellen opgericht en er ontstaan gilden en broederschappen, die altaren onderhouden. Vooral de kloosters waren belangrijke instellingen, die (soms grote) invloed hadden op de stedelijke overheid en op de stedelijke economie, niet altijd tot genoegen van de bevolking. De religieuze organisaties waren tot ca. 1520 vrij egalitair en 'on-aristocratisch'. Vanaf het begin van de zestiende eeuw wordt de invloed van de belangrijke bestuursfamilies voelbaar op de georganiseerde Goudse religie (parallel met de oligarchering van het wereldlijk bestuur?). De stedelijke overheid krijgt een steeds sterkere bemoeienis met diverse aspecten van het religieuze leven. Enerzijds om de openbare orde te handhaven (ondanks dat reformatische bewegingen in Gouda slechts zwak vertegenwoordigd waren);

anderzijds omdat men dat als een gemeenschapstaak zag. Het tamelijk milde religieuze klimaat in Gouda doet de vraag rijzen in hoeverre er in 1572 een breuk in de kerkelijke ontwikkelingen optrad en op welke punten er juist sprake was van continuïteit. Het zogenaamde tolerante Gouda als 'vergaarbak der ketters' duurde tot de wetsverzetting van 1618-1619. Het tijdvak 1620-1650 is cruciaal geweest voor de uitkristallisering van de kerkelijke verhoudingen in Gouda, waarbij de libertijns-remonstrantse stroming het heeft moeten afleggen tegen de steilere orthodoxie.

Binnen de katholieke kerk ontbrandde aan het eind van de zeventiende eeuw een fundamentele strijd, die resulteerde in een scheuring en het ontstaan van de, op het jansenisme gebaseerde, oud-katholieke statie. Pas aan het eind van de achttiende eeuw kwam de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk in het gedrang, die uiteindelijk in de negentiende eeuw zijn beslag kreeg bij de formele gelijkschakeling van alle kerkgenootschappen. Er volgen in de negentiende en twintigste eeuw dan in rap tempo allerlei afsplitsingen en nieuwe groeperingen. Naast al deze kerkelijke religieuze stromingen, wordt aandacht geschonken aan andere levensbeschouwelijke organisaties, zoals niet-christelijke godsdiensten en niet-kerkelijke stromingen. Op politiek gebied zien we, dat in de negentiende eeuw de overheid liberaal was, terwijl de notabelen van hervormden huize waren. Hoe lagen de verhoudingen? En de familiebanden? Tenslotte moet de vraag aan de orde komen in hoeverre het seculariseringsproces in het vrij orthodoxe Gouda doorgewerkt heeft.

Culturele ontwikkeling

In dit conglomeraat van ruimtelijke-, bevolkings-, economische-, sociale-, politieke, en kerkelijke ontwikkelingen, spelen de culturele ontwikkelingen zich af. Hierin zijn diverse aandachtsgebieden te onderscheiden.

De **bouwkunde** zal zich (naast de 'verstening' van de stad) voornamelijk bezighouden met de *bouwkunstige* ontwikkelingen in Gouda, ook in vergelijking met andere steden. Hierbij krijgt de 'restyling' in de zeventiende eeuw van sommige gebouwen naar meer renaissancistische aard de nodige aandacht en de rol die de beeldhouwer Gregorius Cool daarin speelde. Voorts worden veranderingen in bouwpatronen bekeken, zoals samentrekking van huizen e.d. Er wordt geen aandacht geschonken aan individuele monumenten: die worden behandeld in de geïllustreerde beschrijving door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, o.l.v. W.F. Denslagen. (Overigens werkt de auteur die de bouwgeschiedenis voor de integrale geschiedenis van Gouda bewerkt eveneens mee aan de geïllustreerde monumentenbeschrijving, dus vrees voor dubbel werk en overlappings is bij voorbaat ongegrond.)

De **beeldende kunst** wordt bekeken uit het oogpunt van productie en mecenaat: wat is er gemaakt, voor wie en door wie? In de middeleeuwen speelde het Lucasgilde hierin een rol. Opvallend is dat er, zeker in de nieuwe tijd, zo weinig kunstenaars actief waren en dat het Goudse kunstbezit relatief gering was. Uitzondering vormt de glasschilderkunst. Hierin speelt het mecenaat een grote rol: er waren belangrijke relaties met de Utrechtse kapittels. Het gedachtengoed dat de glazen uitstralen is daardoor ingebed in het culturele leven van Utrecht. Op deze manier moet het (laat) zestiende-eeuwse humanisme invloed gehad hebben op de Goudse magistraat.

Ook de **boekcultuur** was uitermate invloedrijk. Die begint in Gouda met de vestiging van de religieuze gemeenschappen. De boekproductie was in de middeleeuwen een kloosterlijke aangelegenheid. De kloosters produceerden voor zichzelf, of - op bestelling - voor anderen, ook particulieren. Typisch voor de Noord-Nederlandse (dus ook Goudse) boekversiering is het 'penwerk'. Deze versieringsmethode kent regionale stijlen. De Goudse boekversiering valt onder een Zuid-Hollandse stijl, die bekend staat als 'aubergine-penwerk'. Eind jaren zeventig van de vijftiende eeuw introduceerde Gerard Leeu de boekdrukkunst in Gouda. Hij was een uitermate succesvol ondernemer, die mogelijk filiaal- of franchise-achtige ondernemingen in andere steden (ook buiten Holland) had. Na het vertrek van Leeu uit Gouda naar Antwerpen en na diens dood is letter- en ander drukmateriaal bij die ondernemingen terecht gekomen.

Over het boekenbezit van de kloosters tot 1572 weten we iets door diverse soorten boekenlijsten die bewaard zijn gebleven. De belangrijkste daarvan zijn de inventarislijsten die opgemaakt zijn bij de confiscatie van de boeken uit de kerk- en kloosterbibliotheken. De geconfisqueerde boeken dienden voor de oprichting van de stadslibrije. De librije heeft tot in de negentiende eeuw de lees- en studiebehoeften van de Goudse bovenlaag gediend. Van het particuliere boekenbezit weten we niet zo veel; daar is geen systematisch onderzoek naar gedaan. Gouda is door de eeuwen heen een belangrijke drukkersstad gebleven, maar één die, na het optreden van Gerard Leeu, hooguit op het tweede plan opereert: alle grote Hollandse boekdrukkers waren stevast elders gevestigd. De boekcultuur tot de achttiende eeuw is goed bekend en onderzocht. De periode daarna vertoont nog witte plekken (diverse stadsdrukkers, uitgeverijen als Van Goor).

Nauw met de boekcultuur verbonden is het **literaire leven**. Hierin is het rederijkersleven tot in de negentiende eeuw een vrij constante factor, hoewel de bloeiperiode duidelijk in de eerste helft van de zeventiende eeuw ligt.

Uit de periode daarvóór zijn er betrekkelijk weinig gegevens; uit de periode daarna zijn er periodiek felle oplevingen, die echter maar van korte duur waren. Naast de in verenigingsverband werkende rederijkerdichters en hun negentiende-eeuwse opvolgers, de leesgezelschappen, zijn er artistieke eenlingen geweest, die - een enkele uitzondering daargelaten - op hun best tot de *minor poets* gerekend mogen worden. Uit de periode van de Renaissance kennen we een aantal, veelal Latijnse, gelegenheidsgedichten, een genre dat toen erg populair was. Van de podiumkunsten weten we weinig: daar is voor Gouda tot nu toe geen onderzoek naar gedaan. Dit geldt ook voor het (sociale) verenigingsleven. Deze zaken zullen voornamelijk in de moderne tijd aan de orde komen.

Van het **muziekleven** in Gouda is eveneens nog maar weinig bekend, vooral uit de vroegere perioden. Er waren beroemde orgels en orgelbouwers en een gerenommeerd carillon. Van de negentiende en twintigste eeuw is er meer bekend. Er vonden volksconcerten plaats en orgelconcerten in de St. Jan; er werden inloopconcerten verzorgd door het Gewestelijk orkest; er ontstond een Passie-traditie, maar ook een Randstad Jazzfestival.

Diversen

Er zijn enige zaken die wel aan de orde zullen komen, maar nog niet goed in het geheel zijn ingepast. Het onderdeel '**onderwijs**' kan zowel als sociaal fenomeen gezien worden (als basis voor de latere beroepsmogelijkheden), als als cultureel fenomeen. Aan de orde komen het gedifferentieerde stelsel van onderwijsvoorzieningen in de middeleeuwen (Latijnse school, armenscholen, bewaarschooltjes, schrijf- en bijscholen). Net als bij de sociale zorg zien we dat deze differentiatie langzamerhand verdwijnt in de nieuwe tijd. Vele Gouwenaars hebben bovendien universitair onderwijs genoten. Teruggekeerd in Gouda hebben zij zich op allerlei terrein verdienstelijk gemaakt. Er zal daarom aandacht besteed worden aan de rol van gestudeerden in middeleeuws Gouda.

Gekeken wordt in hoeverre de receptie van het humanisme in Gouda heeft doorgewerkt en wat de rol daarin was van enkele beroemde Gouwenaars (Erasmus, Willem Hermansz., Reinier Snoy). Hierbij sluit enigszins aan de rol en de uitstraling van de 'Franciscaanse school': er waren diverse Franciscaanse auteurs die zich *Van der Goude* noemden. Als eerste observantenklooster in de Keulse provincie was het Goudse klooster wellicht een centrum van waaruit het nieuwe gedachtengoed 'geëxporteerd' werd.

Een fenomeen dat in het middeleeuwse Gouda een grote rol gespeeld heeft is dat van de processies. Deze werden tot de Reformatie bij allerlei publieke, maatschappelijke gebeurtenissen gehouden. Ze hebben daarom met zoveel onderdelen raakvlakken (kerkelijk, sociaal, politiek, cultureel), dat nu nog niet vaststaat waar dit fenomeen ondergebracht wordt.

Niet genoeg benadrukt kan worden dat er ook bij de andere onderdelen veel onderlinge raakvlakken zijn. Zo is de negatieve bevolkingsontwikkeling van de binnenstad in de jaren '50 en '60 van deze eeuw direct verbonden met de toenemende economische bedrijvigheid in de binnenstad. De bouwkundige ontwikkelingen hebben uiteraard invloed op de planologische stadsontwikkeling. En de - waterstaatkundig gezien - ongunstige ligging van Gouda heeft geleid tot unieke 'waterstaats-bouwkundige' oplossingen voor afwaterings- en doorvaartproblemen. Over de inpassing in het geheel van deze en andere onderlinge raakvlakken zal overleg gevoerd worden. Nu kan ik slechts herhalen wat in de inleidende alinea staat: er zijn nu nog vele vragen open die in dit stuk niet of nauwelijks aangeroerd zijn. De eventuele antwoorden kunnen het onderzoek en daarmee het uiteindelijke resultaat sturen en bijstellen.

Tot besluit.

Voor het onderzoek naar de geschiedenis van Gouda moet veel literatuurstudie verricht worden. Om de literatuur over Gouda bijeen te krijgen is gericht bibliografisch onderzoek gedaan. Dat is nu (vrijwel) afgerond. Er zijn ongeveer 4500 titels verzameld. Het ligt in de bedoeling om, als bijproduct van het project, het resultaat van dat onderzoek in een bibliografie over Gouda te publiceren als bundel van 'Die Goude'. Naar het zich laat aanzien kan die in oktober 1999 uitkomen.

